

Yahyâ Devletâbâdi ve Hatıratında II. Meşrutiyet Devri İstanbul'u

Yahya Devletabadi and His Memoirs of Istanbul During the Second Constitutional Era

Güller NUHOĞLU¹

¹ İstanbul Üniversitesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ORCID: G.N. 0000-0001-7431-8300

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Güller Nuhoglu (Dr. Öğr. Üyesi),
İstanbul Üniversitesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları
Bölümü, Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye
E posta: guller.nuhoglu@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 15.08.2023
Revizyon Talebi/Revision Requested:
30.08.2023
Son Revizyon/Last Revision Received:
07.09.2023
Kabul/Accepted: 09.09.2023

Atf/Citation: Nuhoglu, Güller. "Yahyâ Devletâbâdi ve Hatıratında II. Meşrutiyet Devri İstanbul'u." *Şarkiyat Mecmuası - Journal of Oriental Studies* 43 (2023), 117-146.
<https://doi.org/10.26650/jos.1342526>

Öz

Meşrutiyet ve I. Pehlevî devri İranının en meşhur siyasi ve kültürel şahsiyetlerinden gazeteci, şair ve yazar Mirzâ Yahyâ Devletâbâdi 1862 yılında İsfahan'a bağlı Devletâbâd'da dünyaya geldi. İlk tahsilini doğduğu yerde yaptıktan sonra Necef'te devam ettiği dini tahsilini İran'a döndükten sonra zamanın ünlü Şii ulemâsi yanında tamamladı. Meşrutiyet taraftarı olması sebebiyle Muhammed Ali Şah tarafından İstanbul'a sürgün edildi. Burada Jön Türkler ve İttihat ve Terakki Partisi mensuplarıyla irtibata geçerek İran'ın yeniden meşruti idareye geçmesi için faaliyetler gösterdi. Avrupa'ya seyahatler yaptı. 1916'da tekrar İstanbul'a geldi. Bazı Osmanlı devlet adamlarıyla önemli görüşmeler yaptı. Savaşın sona ülkesine döndü ve İsfahan milletvekili seçildi. 1934'te Tahran'da öldü. Telif ve tercüme olarak çeşitli konularda eserler kaleme aldı. En ünlü eseri hatıra tarzında yazdığı *Hayât-ı Yahyâ'dır. Tarih-i Muasır* olarak da bilinen dört ciltlik eser İran tarihi açısından olduğu kadar Yakınçağ Türk tarihi için de önemli bir kaynaktır. Özellikle III. ve IV. ciltlerinin bir kısmına konu olan II. Meşrutiyetin ilanı, 31 Mart Vakası, II. Abdülhamit'in, hal' edilışı, Selanik'e sürgünü, V. Mehmet'in tahta çıkışı, İttihat ve Terakki'nin iktidara gelişi, Osmanlının I. Dünya Harbine girişi gibi olaylar ve savaş ortamında İstanbul'un sosyal durumu hakkındaki bilgiler bizzat Yazarın İstanbul'da ikameti esnasındaki gözlemlerine dayanır. Bu çalışmada yukarıda zikredilen olaylar Yahyâ Devletâbâdi'nin ifadeleriyle aktarılarak bir yabancıncının gözünden 20. Yy'ın ilk çeyreğinde İstanbul'un siyasi ve sosyal durumuna ortaya koymak amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Mirzâ Yahyâ Devletâbâdi, Hayât-ı Yahyâ, II. Meşrutiyet, II. Abdülhamit, İstanbul

ABSTRACT

Mirza Yahya Devletabadi was one of the most famous political and cultural figures of the Persian Constitutional Revolution and the Pahlavi period. He was exiled to Istanbul, he established relations with the Young Turks and members of the Committee of Union and Progress Party, carrying out activities to restore constitutional rule in Persia. After the war, he returned to his country and was elected to parliament as a representative of Isfahan. His most famous work

Hayat-i Yahya, which he wrote in the style of a memoir, is an important source not only for Iranian history but also for recent Turkish history. The events such as the proclamation of the Second Constitutional Monarchy, the 31st of March Incident, Abdul Hamid II's succession and exile to Salonika, Mehmet V's accession to the throne, the coming to power of the Union and Progress Party, the Ottoman Empire's entry into World War I, and the information about Istanbul's social situation under the environment of war are based on the author's observations during his stay in Istanbul. This study aims to reveal the political and social situation of Istanbul in the first quarter of the 20th century through the eyes of a foreigner by narrating the above-mentioned events through Yahya Devletabadi's statements.

Keywords: Mîrza Yahya Devletabadi, *Hayat-i Yahya*, Second Constitutional Monarchy, Abdul Hamid II, Istanbul

EXTENDED ABSTRACT

Yahya Devletabadi was born in 1862 in Devletabad withing Isfahan, Persia as a member of a religious family. He completed his primary education in his birth city, then continued his religious education in Najaf, Iraq, where he went with his family at the age 11. After returning to his country in 1875, he finished his religious studies in Teheran, Esfahan, and Iraq under the famous Shia scholars of the time.

Yahya Devletabadi interacted with proponents of liberal and constitutional principles even before the declaration of a constitutional monarchy and worked to establish such a system. Following the declaration of the constitutional monarchy in Persia, he concentrated mostly on educational endeavors, particularly with the opening of new schools and with the advancement of culture. He was exiled to Istanbul in July 1908. During his time in Istanbul, he developed sincere relationships with the Young Turks and with members of Committee of Union and Progress. Some of his books were also written there. During World War I, he went to İstanbul for a second time. During his residence there, he met with statesmen such as the Minister of Internal Affairs Talat Pasha and Grand Vizier Said Halim Pasha. He convinced them of the impossibility of establishing an Islamic Union ideology. During his meetings with the Minister of War Enver Pasha, he gave his ideas regarding the drawbacks of a military march towards Tehran.

Devletabadi wrote and translated works on various subjects. In this context, Yahya Devletabadi's work *Hayat-i Yahya*, also known as *Tarih-Mu'asır*, is an important source not only of Iranian history but also of Turkish history between 1875-1925. The work consists of four volumes and covers the period from the time of Naşer al-Din Shah Qajar (1848-1896) to the fall of the Qajar dynasty (1794-1925) and the rise of the Pahlavi dynasty. In Volume I, the author provides information about his childhood, youth, education, and travels; the political, social, and cultural environment of Isfahan; the treatment of his family by the government; the political, economic, social, and cultural situation of Persia during the reign of Naşer al-Din Shah Qajar; the sectarian movements in the country (especially Babism) and the attitude towards the clergy; and the activities of the supporters of constitutionalism toward the proclamation of

constitutionalism. Volume II focuses on the transformation process of Iran and the events that took place during the Persian Constitutional Revolution. Volume III covers the author's exile days in Istanbul and his travels in Europe. The events that are the subject of this volume, which is occasionally written in diary form, mostly involve the political and social events the author had witnessed and interpreted himself after the proclamation of the Second Constitutional Monarchy. This volume concludes with the beginning of World War I, the Ottoman-German alliance, the Ottoman entry into the war, the declaration of *Jihad al-Muqaddas* [Army of the Holy War], and the effects of the war on both Iranian and Ottoman society. Volume IV pertains to the wars on the Iraqi and Caucasian fronts; the author's second journey to Istanbul; the events he'd witnessed during his journey; the political, social, cultural and economic environment of Istanbul during the war years; the collapse of the Qajar dynasty; and Reza Shah's rise to power. The work also has a chapter on the veil being abolished in Iran.

As mentioned above, although information is found about Istanbul throughout Devletabadi's voluminous work, Volumes III and IV in particular are the subject of this article as they are largely based on the author's observations and impressions during his stay in Istanbul. In this context, the work conveys to the reader in great detail Abdul Hamid's retreat to Yıldız Palace, the Hafiye organization, the conflicts the Young Turks and the Union and Progress Party had with the palace, the declaration of the Constitutional Monarchy, the elections, the establishment of a parliament, the 31st of March Incident, the arrival of the Movement Army in Istanbul, the assassination attempt on Abdul Hamid II, his succession and exile to Thessaloniki, the accession of Mehmet Reşat V to the throne and his coronation ceremony, the coming to power of the Committee of Union and Progress, and the political conflicts, intrigues, and assassinations that made up these events.

Yahya Devletabadi also provided information about various aspects of the city on the occasion of the political events that constitute the main subject of the work and drew a picture of the Istanbul of that day. In this context, he gave information about the districts of Istanbul, places to see such as mosques and museums, and transportation in the city. In addition, he provides information about the social and economic situation of Istanbul during World War I and compared it to European cities.

Giriş

Yahyâ Devletâbâdî 1862 yılında İsfahan'a bağlı Devletâbâd'da dini kimlikli bir ailenin' mensubu olarak dünyaya geldi. İlk tahsilini doğduğu yerde yaptı. On bir yaşında ailesiyle gitmek zorunda kaldığı Nəcəf'te devam ettiği dini tahsilini 1875'de İran'a döndükten sonra İsfahan, Tahran ve Irak'ta Mîrzâ Şîrâzî, Mîrzâ Habîbulâh Reştî ve Âhund Mollâ Muhammed Kâzım Horâsânî gibi ünlü Şîî ulemâ yanında tamamladı.²

Devletâbâdî daha İran'da meşrutiyetin ilanından önce hürriyetçi fikirlerle ve Seyyid Cemâleddin Afganî, Mîrzâ Akâ-yi Kirmânî ve Şeyh Ahmed-i Ruhî gibi hürriyet yanlılarıyla tanışmış, meşrutiyet hareketinin başarıya ulaşması için çok gayret sarf etmişti. 1906'da İran'da meşrutiyetin ilanından sonra eğitim işleri ve yeni tarz okulların tesisiyle uğraştı.³ Temmuz 1908'de Muhammed Ali Şâh'ın meclisi bombalatmasıyla başlayan ve küçük İstibdat diye adlandırılan süreçte Şâh'ın takibatı ve sarayın da sürgün hükmü sebebiyle İstanbul'a sürgün edildi. Burada İranlılar tarafından kurulan Encümen-i Saadet'i daha etkin bir hale getirmek ve bu encümen ile İstanbul'da mukim ve muhacir İranlılar arasında irtibat kurmak için çalıştıysa da başarı sağlayamadı. Jön Türkler (Genç Türkler) ve İttihat ve Terakki mensuplarıyla dostluklar tesis etti. Dehdodâ ile birlikte Farsça *Surûş* gazetesini çıkardı.⁴ Bazı kitaplarını burada kaleme aldı.

Avrupa'da bazı toplantılara katıldı. Ülkesine döndüğünde Kirman'dan millet vekili seçildi ancak mazbatasını almadan istifa etmek zorunda kaldı.⁵ Mısır ve Hicaz'a seferler yaptı, birkaç kez Avrupa'ya gitti. Edward Browne gibi bazı ilim adamlarıyla tanışıp görüştü, Londra'da katıldığı İrkçılık Kongresinde İran temsilcisi olarak kongrenin daim üyeliğine seçildi.⁶ İran'a döndüğünde maarif vekaleti üyeliğine atandı.⁷

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus ve İngilizlerin Tahran'ı tehdit etmesi üzerine İranlı muhacirlerle oradan ayrıldı (Kasım 1915), önce Kirmanşah sonra Kasrîşirin'de bazı siyasi faaliyetlerde bulundu⁸ ve çalışmaları netice vermeyince tekrar İstanbul'a gitti (Temmuz 1916). Buradaki ikameti esnasında bazı Osmanlı devlet adamlarıyla önemli görüşmeler yaptı.⁹ 1917'de İsveç'te yapılacak olan Sosyalistler Kongresine katılmak üzere İstanbul'dan ayrıldı. Savaşın sonu İran'a döndü (1919) ve İsfahan millet vekili olarak meclise girdi. Pehlevî hanedanı (1925-1979) zamanında da Avrupa'da kültürel toplantılara katıldı ve Avrupa'da eğitim gören

1 Nesebi ünlü âlim, fakih ve hadis bilgini Kadı Nurullah Şusterî (ö. 956 h.)'ye dayanan Yahyâ Devletâbâdî, İran'ın büyük âlim ve ruhanîlerinden Hacı Mîrzâ Hâdî'nin oğludur. Yahyâ Devletâbâdî, *Hayât-ı Yahyâ*, (Tahran: İntişârât-ı Firdovsî, 1362 hş.), I/10.

2 Devletâbâdî, *Hayât-ı Yahyâ*, I/75,81,108,112.

3 Devletâbâdî, *Hayât-ı Yahyâ*, I/248 v.d.

4 Devletâbâdî, *Hayât-ı Yahyâ*, III/101-102.

5 Devletâbâdî, *Hayât-ı Yahyâ*, III/146-148.

6 Devletâbâdî, *Hayât-ı Yahyâ*, III/113,206,211.

7 Devletâbâdî, *Hayât-ı Yahyâ*, IV/314.

8 Devletâbâdî, *Hayât-ı Yahyâ*, III/330-332, 363-365.

9 Fazla bilgi için bkz, Bu çalışmada Yazarın İstanbul'da Görüştüğü Osmanlı Ricali ve Görüşme Konuları.

İranlı öğrencilerin hamiliğini üstlendi.¹⁰ 1934 yılında emekliye ayrılan Devletâbâdî 1939'da Tahran'da vefat etti.¹¹

Siyasi ve kültürel aktivistliği yanı sıra gazeteci, şair ve yazar da olan Devletâbâdî'nin *Hayât-ı Yahyâ*, *Ayîn der İrân*, *Urdîbehişt*, *Terbiyet-i İrâde*, *Revânnâme*, *Dovre-i Zindegâni ya Gasb-i Hakk-i Etfâl*, *Şehrînâz*, *Lebhand-i Firdovsî*, *Nihâl-i Edeb* gibi çeşitli konularda yazılmış birçok telif ve tercümesi vardır.

En ünlü ve önemli eseri, adından da anlaşılacağı üzere bir hatıra kitabı olan ve *Târîh-i Mu'âsir* olarak da bilinen *Hayât-ı Yahyâ*'dır. Edebi bir tür olan hatıralar sadece edebiyat tarihinin önemli bilgilerini içermeyip dönemin insan ilişkilerini ve siyasi, sosyal, kültürel v.s. ortamını da yansıttıkları için tarih kitaplarının en önemli kaynaklarıdır. Bu bağlamda Yakınçağ İran Tarihinin en önemli kaynaklarından sayılan eser, gerek yazarının siyasi kişiliği gerekse ortak coğrafyadaki iki devlette vuku bulan olayların zaman zaman iç içe girmesi sebebiyle aynı zamanda 19.Yy'ın son çeyreği ile 20.Yy'ın ilk çeyreğini içeren yarım asırlık Türk tarihi için de kaynak özelliği taşımaktadır. Koyu bir meşrutiyet taraftarı olan ve Jön Türkler ve İttihat ve Terakki mensuplarıyla yakınlığı bulunan yazarın tarafgirliği eserinde yer yer açık olarak hissedilse de özellikle İstanbul'daki ikameti süresince bizzat şahit olduğu ve içinde bulunduğu olayları ilk ağızdan sunması esere önem kazandırmaktadır.

Eser dört ciltten müteşekkil olup Nâsîrüddîn Şâh (salt.1848-1896) zamanından Kaçar Hanedanı (1794-1925)'nin yıkılışına ve Pehlevî Hanedanının iş başına gelişine kadarki zaman dilimini ihtiva eder. *I. ciltte* yazar çocukluğu, gençliği, tahsilleri, seferleri ve İsfahan'ın siyasi, sosyal ve kültürel ortamı, yönetimin ailesine karşı tutumu, Nâsîrüddîn Şâh zamanında İran'ın siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel durumu, ülkedeki mezhebi hareketler (özellikle Babîlik) ve ruhanilere karşı tutum ve meşrutiyet taraftarlarının meşrutiyetin ilanı yolundaki faaliyetleri v.s. hakkında bilgiler verir. *II. cilt*, genel olarak Meşrutiyet devrinde İran'ın dönüşüm sürecini ve vuku bulan olayları konu edinir. Bu bağlamda Osmanlı'nın Tahran sefiri Şemseddin Bey'in Abdülazîm Türbesi'ne sığınan meşrutiyet yanlısı ulema ve ruhanilerle Şâh arasında yazarın ricasıyla aracılık yapması, bu sayede Şâh'ın sığınmacıların isteklerini kabul ederek Adalethâne'yi kurması, neticede meclisi açması detaylı olarak anlatılmış ve bu hususla ilgili yazışma belgeleri esere derç edilmiştir.¹² *III. cilt* Yazarın İstanbul'daki sürgün günlerini ve Avrupa seyahatini içerir. Yer yer günlük tarzında kaleme alınmış olan cilde konu olan olaylar II. Meşrutiyet'in ilanı ve sonrasında çoğunlukla yazarın bizatihi şahitlik ettiği ve yorum getirdiği siyasi ve sosyal olaylardır. Bu cilt I. Cihan Harbinin başlaması, Osmanlı-Alman ittifakı, Osmanlı'nın savaşa girmesi, Cihât-ı Mukaddes ilanı, savaşın gerek İran gerekse Osmanlı toplumu üzerindeki etkileri v.s. gibi konularla neticelenir. *IV. cilt*, Irak ve Kafkas cephelelerindeki savaşları, Yazarın İstanbul'a ikinci kez hicretini, yolculuk esnasında şahit olduğu olayları, savaş yıllarında

10 Devletâbâdî, *Hayât-ı Yahyâ*, IV/411-413.

11 Yahyâ Âryenpür, *Ez Sabâ ta Nimâ*, (Tahran: İntişarat-ı Franklîn, 1351 hş.), II/272; Mehmet Kanar, *Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), 145.

12 Devletâbâdî, *Hayât-ı Yahyâ*, II/22-23.

İstanbul'un siyasal, sosyal, kültürel ve iktisadi ortamını, tekrar Avrupa'ya seferini ve sefer yaptığı ülkelere dair gözlemlerine ilave, Kaçar Hanedanı'nın yıkılış ve Rıza Şâh'ın iktidara gelme sürecini ihtiva eder. Ayrıca İran'da Peçenin kaldırılışına dair bir bölüm de bu ciltte yer almaktadır.

II.Meşrutiyet dönemi İstanbul'u

Devletâbâdi'nin dört ciltten müteşekkil bu hacimli eserinin tamamında İstanbul'la ilgili bilgiler bulunsa da yukarıda da işaret edildiği gibi özellikle III. ve IV. ciltlerin bir kısmı, yazarın İstanbul'daki ikameti esnasındaki gözlem ve izlenimlerine dayandığından bu makalenin konusunu oluşturmaktadır. Ancak bunların tamamını aktarmak bir makalenin sınırlarını aşacağından eserin önemini ortaya koymak açısından genellikle, çoğunluğu yazarın ifadeleriyle olmak üzere bazı olayların ya işaret edilerek ya da özetlenerek aktarılması uygun görüldü.

1. İstanbul'un ismi ve semtleri

Roma, Bizans ve Osmanlı gibi imparatorluklara baş şehirlik yapan İstanbul, başta seyyahlar olmak üzere pek çok kişinin eserine konu olmuş ve herkes kendi açısından şehrin çeşitli yönlerini ortaya koymaya çalışmıştır. Yahyâ Devletâbâdi de eserin esas konusunu oluşturan siyasi olaylar vesilesiyle şehrin çeşitli yönleri hakkında bilgiler vermiş ve o günün İstanbul'unun fotoğrafını çekmiştir. Eserinde çoğunlukla *Kostantinepolis* ismini kullanan yazar şehrin geçmiş tarihi ve ismi hakkında “*İstanbul M.Ö.658’de hükümdarlardan Megar Bizans tarafından kurulmuş, baş şehir olmuş, M.S.199’da Avrupa’nın ünlü büyük padişahı Septimsur eliyle yıkılmış, 134 yıl harabe olarak kalmış, sonra Rum’un büyük hükümdarı Büyük Kostantin tarafından saltanat merkezi yapılmış ve bu sebeple Kostantin diye adlandırılmış.*”¹³ diye muhtasar bir açıklamada bulunur.

Yazar İstanbul'un, üç parçadan (semtten) oluştuğunu söyler. Şehrin Avrupa yakasında bulunan iki parçasını İstanbul ve Beyoğlu, Asya kıtasındaki üçüncü parçayı ise Marmara'nın kıyısında birbirine bitişik iki köy olan Kadıköy ve Haydarpaşa'yı da dahil ederek Üsküdar olarak adlandırır. Avrupa yakasındaki iki semtin coğrafi konum olarak *Haliç'in iki yakasında yer aldığını ve halkın mesire yeri olan Kağıthane ile son bulduğunu* ifade eder. *Şehrin ahalisinin sadece İstanbul semtini, İstanbul olarak adlandırırken hariçteki insanların bu üç semti birlikte İstanbul olarak adlandırdıkları*¹⁴ bilgisini verir.

Yazarın ilk ikameti günlerine ait anlatılarında İstanbul ve Beyoğlu'na dair bilgiler Üsküdar'a nispetle daha sınırlıdır. O, İstanbul semti hakkındaki bilgileri burada yer alan camiler ve müzeler üzerinden verirken Beyoğlu için de “*II. Abdülhamit'in ikamet mahalli olan Yıldız Sarayı'nın da bulunduğu Beyoğlu'nun binalarının çoğundan Marmara görülür.*”¹⁵ malumatını aktarmakla yetinir. Ancak ikinci ikameti zamanında bu iki semte ait kaydettiği mukayeseli gözlemleri, sekiz yıl içinde şehrin çehresindeki değişiklik hakkında yeterli bilgiyi ortaya

13 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/24.

14 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/65.

15 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/65

koyar: “İstanbul’un mülki durumu sekiz yıl öncesiyle büyük bir farklılık gösteriyor. Bu şehir Abdülhamit’in saltanatı zamanında Avrupa şehirlerinde ve büyük başkentlerde görülen yeni medeniyet eserlerinden o kadar nasipli değildi. Şehirde umumi telefon yoktu. Elektrikli lambalar hiçbir yerde görülüyordu. Caddeler sönük gaz lambalarıyla aydınlanıyordu. Büyük caddeleri, Beyoğlu’ndaki nispeten daha iyi olan bir cadde dışında zor yürünen, çakır çukur döşenmiş küçük taşlarla kaplıydı. Kısaca şehir her yönden bir Avrupa şehriden ziyade bir Asya şehrine benziyordu. Kış mevsiminde sokakların balçık ve çamuru, yaz mevsiminde ise tozu toprağı bu durumu ortaya koymaktadır. Meşrutiyetin başından itibaren yeni Osmanlı devleti bu payitahtın caddelerini, Avrupa şehirleri tarzında yapmağa girişmiş, bu kısa süre zarfında çoğunlukla savaşa meşgul olmasına rağmen şehrin mühim caddelerinin ve geçitlerinin çoğu imar edilmiş... Osmanlı Devleti altı önemli cephede büyük devletlerle savaşırken bile yollar yapmaktan, İstanbul şehrini temizlemekten ve şehrin bayındırlığı için çalışmaktan geri durmuyor. Önceden sınırlı olan umumi gezinti yerlerinde temizlikten eser yokken şimdi hepsi yemyeşil, bakımlı ve mamur görünüyor...Şehrin binaları çoğunlukla ağaç ve tahtadan yapılmış, bunun için mükerreren büyük yangınlar vuku buluyordu. Şimdi bir müddettir evleri taş ve tuğla ile yapıyorlar, bazen gerekli durumlarda binaları yenilemek için eski evleri yıkmaktan çekinmiyorlar.¹⁶

Yazar, İstanbul’a geldiği ilk günlerde İran İttihat ve Terakki Partisini kurmak maksadıyla gizli bir faaliyet içine girer ve bu faaliyeti Kadıköy’de yürütür. Bu vesile ile eserinde Kadıköy’ün konumu hakkında bilgi verdikten sonra, o günkü idari taksimat içinde, tâbi olduğu Üsküdar ile ilgili kaleme aldığı gözlemlerinde semtin kabristanını öne çıkarır: “Üsküdar, İstanbul ve Beyoğlu’ndan daha küçüktür. Nüfus yönünden de daha azdır. Ancak ölüleri sayarsak o zaman diğer iki kardeşile (İstanbul ve Beyoğlu) eşit olabilir. Üsküdar, gerçek anlamda İstanbul’un kabristanıdır. Sık servilerin ufkunu kararttığı büyük bir kabristan! Osmanlı’nın adeti, her kabrin başına muhtelif şekillerde yontulmuş mahrutî taşlar dikmektir. Bu taşlar kabristanın fezasını daraltmış. Üsküdar, boğaza bitişik küçük bir parçası, yüksek binaları, geniş cadde ve ahşap iskelesi dışında büyük bir mezarlıktır. Fakat Üsküdar’ın etrafında, Marmara’nın kıyısında Haydarpaşa, Kadıköy, Moda ve Tepe’nin (Çamlıca?) eteğinde güzel köyler /mamur yerler, iç açıcı yüksek binalar çaktır.¹⁷

Yazarın, Üsküdar’a ait notları arasında önem arz eden diğer bilgiler, geçmişi 1872’ye kadar dayanan, I. Dünya Savaşı sırasında da yapımı devam eden ve Ekim 1918’de kesintisiz olarak İstanbul’u Bağdat’a bağlayan demiryolu hattının başlangıç noktası¹⁸ olması sebebiyle Haydarpaşa ile ilgilidir. Hakkında “yakın bir gelecekte Dünya’nın önemli noktalarından biri olacak” tespitinde bulunduğu semte dair şu bilgileri nakleder: “Kısaca Bağdat Demiryolu, Haydarpaşa’da Marmara sahiline ulaşıyor. Alman Şirketi, Marmara kıyısında bu yolun merkezi için gösterişli bir bina inşa etmiş, birkaç yıldır burada çalışıyor. Bina henüz tamamlanmamış.

16 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, IV/21-22.

17 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/65-66.

18 Kemal Beydilli, “Bağdat Demiryolu”, *DİA*, c. IV, (İstanbul: TDV, 1991), 444.

Şimdi kapı ve pencerelerini yapıyorlar. Bu yakada görülen en güzel ve gösterişli binadır. Bu binanın karşısında denizde hem bu binayı korumak hem de gemilerin durması için güvenilir bir set yapmışlar. Binanın üzerinde Alman ve Osmanlı bayrakları dalgalanıyor... ”¹⁹

1.2. İstanbul’da görülecek mekanlar

1.2.1. Camiler

Ayasofya Camii

Yazar, İstanbul’un semtleri hakkında bilgi verdikten sonra “*Bu noktada İstanbul’un camilerinden de bahsetmek gerekir*” der ve bunlardan birinin Ayasofya Camii olduğunu söyler. Bu bağlamda İstanbul’daki belli başlı büyük camileri sadece isim olarak zikrettikten sonra sözü Ayasofya’ya getirir. “*İstanbul’da Sultan Beyazıt, Sultan Ahmet, Sultan Selim, Sultan Süleyman, Şehzadebaşı gibi âli/yüce camiler var ama hiç biri Ayasofya değil*” diyerek Ayasofya’nın ayrıcalığını vurgular ve “*Ayasofya, önceleri kilise idi. Fatih zamanında cami olmuş. Binası ve taş işleri övülmeğe layıktır*”²⁰ ifadeleriyle Cami hakkında bilinen bilgileri tekrarlar.

Kariye Camii

Yazarın *görülecek yerlerden* notuyla zikrettiği diğer bir cami Kahriye/Kariye Camiidir. Doğu Roma İmparatorluğu döneminde Khoara Manastırının merkezini oluşturan, Fetihten sonra elli sekiz yıl daha kilise olarak kullanılan ve 1511’den itibaren cami olarak hizmet veren Kariye Camii²¹ hakkında özellikle mozaik ve fresklerini öne çıkararak şu malumatı verir: “*Cami Edirne Kapıdadır. Eski binalardandır. MS. 180’de yapılmıştır.*²²*Hristiyan mabedidir. Hz. İsa, Hz. Meryem, İsrâil oğulları hükümdarları, Hz. İsa’nın Havarilerinin resimleri, altın ve başka madenlerle duvarlara ve revakların tavanlarına yan yana nakşedilmiş. Hz. İsa ve Hz. Meryem resimleri küçük, büyük ve çeşitli hallerde mükerreren görülüyor. Hepsinin tarihi var. Hz. Zekeriya’nın Mihrâbi’nin resmi, Hz. Yahyâ’nın ve diğer bazı peygamberlerin resimleri nakşolunmuş. Bina zelzeleden²³ bir miktar zarar görmüş, revakların tavanları tahrip olmuş. Kubbenin çatısı da yangın sebebiyle yanmış ve tahrip olmuş, tavandaki resimler de yok olmuş. Fakat kalan resimler sanatsal ve tarihi değerini ortaya koymaktadır. Caminin batı revakında bir kuyu var ki hala üzeri kapalıdır. Bu kuyudan Ayasofya’ya kadar bir saatlik mesafeden daha uzun bir tünel vardır.*²⁴

19 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/66.

20 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/66.

21 Geniş bilgi için bkz. Semavi Eyice, “Kariye Camii”, *DİA*, c. XXIV, (İstanbul: TDV,2001), 495-498.

22 Kaynaklar Kariye’nin tahmini yapılış tarihi olarak genellikle VI. yy. vermektedir.

23 Muhtemelen 1894 İstanbul depremi kastedilmektedir.

24 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/66.

1.2.2. Müzeler

Müze-i Hümayun

Eserde adı zikredilen iki müzeden biridir. Bugünkü İstanbul Arkeoloji Müzelerinin temelini oluşturan müze hakkında Yazar “*Müze İstanbul semtindedir. Müzenin bir kısmı Müze-i ehcar (taşlar müzesi) dir. Burada pek çok taş bulunmaktadır. Bu taşlardan biri İskender’in Lâhtidir. Lahtin etrafına İran-Yunan savaşı ve İranlıların yenilgisi işlenmiş. Ayrıca bir çok taş lâhit, metal tabutlar, mumyalanmış cesetler de mevcuttur. Müzenin diğer bölümü Asar-i Atika’dır. Kitaplar, hatlar, kap kakak, halılar v.s objeler burada bulunur.*²⁵ bilgilerini aktarır.

Müze-i Beni Yesribha/ Yesrib Oğulları Müzesi

Yazarın hakkında bilgi verdiği diğer müze, Müze-i Beni Yesribha’dır. Ancak müzeye dair, eserde zikredilen bilgiler dışında bilgiye ulaşmak mümkün olmadı. Yazarın verdiği bilgiler ise müzeden ziyade Yesrib Oğullarına aittir. O bu grup hakkında “*Bu taife Sultan Mahmut Zamanına kadar bu ülkede tam bir güce sahipmiş. İdari ve askeri daireler onların tasarrufunda olmuş, şeyhülislâm, vezirler, emirler ve mansıp sahipleri hep onlardan seçilmiş, Osmanlı sultanları üzerinde son derece tasallut sahibi imişler. Sultan Mahmut zamanında inkırazı uğramışlar...Bu grubun şerh-i halini ve inkırazını Tevârih-i Âl-i Osman’da mülhaza etmek gerekir.*” bilgisini verir. Müzeye ait bilgi olarak ise bu grubun heykellerinin yapıldığı bilgisini vermekle yetinir. Heykellerin betimlemesini de bunların kıyafetleri üzerinden yapar. “*Elbiseleri çoğunlukla cüppeye benzer. Askerî, İdarî ve mezhebî hangi görevde olursa olsunlar başlarına sarılmış büyük sarıklar koyarlar*” malumatını verdikten sonra “*Devlet ve millet dairelerinde çalışan bu şahısların çalışma yerlerini ve meclis şekillerini/görüntülerini (temsilen) büyük bir tahta parçası üzerine monte etmişler.*”²⁶ diyerek aktarır.

1.3. Ulaşım:

İstanbul’un bir deniz şehri olması gerek şehre vasıl olmada gerek şehir içi yolculuklarda ulaşımın deniz yoluyla yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bağdat Demiryolunun yapımıyla şehir ulaşımında deniz yoluna ilave demiryolu da önem kazanmıştır. Önceleri denizyolu ulaşımı kayıklarla sağlanırken demir yolunun faaliyete geçmesiyle gemilerle yapılmaya başlamıştır. Yazar, Anadolu yakasında demir yolunun başlangıç noktası olan Haydarpaşa ile Avrupa yakasındaki Galata Köprüsü arasında sefer yapan bu gemiler ve ulaşım hakkında “*...Almanların küçük gemileri buradan (Haydarpaşa’dan) 20 dakika arayla demiryolu yolcularını ve diğer yolcuları İstanbul’a ve Beyoğlu’na taşıyor.*”²⁷ veya “*...Sonunda tren Haydarpaşa’ya vardı. Gardan çıktık. Hemen demiryolu gemilerinden birine binerek 15 dakikada köprünün (Galata Köprüsü) başında inerek İstanbul’a varid olduk.*”²⁸ ifadeleriyle demiryolunun ve gemilerin

25 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/66-67.

26 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/67.

27 Devlet âbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/66.

28 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, IV/21.

işletmecisi, sefer aralıkları ve sefer süresi hakkında bilgi verir.

Avrupa yakasındaki ulaşım için İstanbul ve Beyoğlu yakalarını birbirine bağlayan Galata Köprüsü'nün önemi inkar edilemez. Yazar da I. Cihan Harbi yıllarındaki ikameti esnasındaki İstanbul'a dair notlarında hem deniz hem de raylı sistemle hizmet veren köprü'nün ulaşım yönünden önemi ve mimari özellikleri hakkındaki taktirini şu cümlelerle dile getirir: *"Bu şehirdeki yeni kazanımlardan biri, Payitahtın Avrupa kıtasında olan Beyoğlu ve İstanbul yakalarını birbirine bağlayan köprü'nün yapımıdır. Köprü eskiden eski usul bağlantılarla tahtadan yapılmıştı. Köprüden geçenler çoğunlukla zorluk çekiyorlardı. Buna ilave seyir için de uygun değildi. Şimdi tahta, demir ve taştan yapılmış bu köprü geniş bir cadde gibi görünüyor. Şehrin önemli gezinti yerlerindedir. Geceleri elektrik lambalarıyla aydınlatılıyor. Üzerinden elektrikli trenler geçiyor. Küçük gemiler Marmara'dan geçip Haliç'e girerken köprü'nün bir kısmı kolayca açılıp kapanıyor. Yine yazarın notlarından 20. Asrın ilk çeyreğinde şehir içi ulaşımında halkın ulaşımını kolaylaştırmak ve konforunu artırmak için elektrikli trenlerin de kullanıma sokulduğunu" Bu kısa süre zarfında çoğunlukla savaşla meşgul olmalarına rağmen şehrin mühim caddelerinin ve geçitlerinin çoğu imar edilmiş. Aralarında 10 km mesafe bulunan İstanbul'daki ilk binadan, Beyoğlu'ndaki son binaya kadar hepsine elektrikli tren için hat çekmişler ve insanların gidiş gelişini rahat hale getirmişler"²⁹ ifadelerinden öğreniyoruz.*

2. Siyasi Durum

İstanbul'daki siyasi olayları, Yazarın bu şehirdeki ikametleriyle ilgili olarak iki zaman diliminde değerlendirmek gerekir. Onun İstanbul'daki ilk ikameti II. Abdülhamit'in son ve V. Mehmet Reşat'ın ilk saltanat yıllarına yani II. Meşrutiyet sürecine tekabül eder. Bu bağlamda Abdülhamit'in Yıldız Sarayına çekilmesi, Hafıye teşkilatı, Jön Türkler ve İttihat ve Terakki ile Saray arasındaki çekişmeler, II. Meşrutiyetin ilanı, seçimlerin yapılması, meclisin açılışı, 31 Mart ayaklanması, Hareket Ordusunun İstanbul'a gelişi, II. Abdülhamit'in hal' edilmesi ve Selanik'e sürgün edilişi, V. Mehmet Reşat'ın tahta çıkması ve cülus töreni, İttihat ve Terakki'nin İktidara gelişi gibi olaylar ve bu olayları oluşturan siyasi çatışmalar, entrikalar ve suikastlar oldukça detaylı bir şekilde eserde okuyucuya aktarılır.

Yazar, hakkındaki sürgün kararı üzerine Kafkaslar üzerinden Batum ve Odesa'ya oradan da Sinop üzerinden İstanbul'a geldiğinde daha önceden İstanbul'a gelen İranlı muhacirler vasıtasıyla onların ikamet mahalli olan Valide Han'a yerleşir ve faaliyetlerine başlar. O, İstanbul'a geldiğinde meşrutiyet ilan edilmişti. Dolayısıyla Meşrutiyetin ilanına giden olaylar silsilesinin şahidi olmasa da verdiği bilgilerden daha İran'dan ayrılmadan Dersaadet/ İstanbul'daki siyasi gelişmeleri yakından takip ettiği anlaşılıyor. Ancak bu bilgileri verirken duyularına göre bilgi aktarımında bulunduğu görülüyor. Nitekim bizzat şahit olmadığı Meşrutiyet'in ilan sürecini ve sebeplerini *"... Halkın evlerini harap etmiş, mülk ve milletin kötü arzulu müstebit reislerinden bir heyet Sultan'ın etrafını sarmış, daima el ele vermiş, istibdadın temelini*

29 Devletâbâdi, *Hayâ-ı Yahyâ*, IV/22.

muhafızlığını üstlenmişler: Sultan'ı korkunç ve boğucu vesveselerle milletten tecrit ederek kendi maksatları hilafına onunla bir kelime dahi konuşulmasına müsaade etmiyorlar. Birisinin onların aksine bir girişimde bulunacağı ihtimalinde ansızın hafife teşkilatına işaret edip bir bahaneyle onu yakalatıp öldürtüyorlar. Sultan, Yıldız Sarayı'nda bütün yaşam ve eğlence şartlarını hazırlamış öyle ki hiçbir zaman saraydan çıkmasına ihtiyaç yoktur...Devlet ricali de Sultan'ı oyalama gereçlerini güçleri yettiğince hazırlamışlar. Böylece gönülleri rahat bir şekilde hayatlarına devam ediyorlar. Saray bu durumda iken tahsilli Genç Türkler de milli hükümet ve kendi meşru hukuklarını elde etmek hayaline düşmüş, İran'ın gayr-i muntazır meşrutiyeti onları daha fazla heyecanlandırmış, ordu komutanlarının çoğunu kendi taraflarına çekmişler..." cümleleriyle ifade ederken ilanını da "...sonunda Sultan ordunun tamamının itaatsizlikle isyanlarını ve hürriyet isteklerini, saraylılar da bu hareketi önleyemeyeceklerini anlayınca 1324 yılı Cemâziyessânî'sinin başı Cuma günü, 12 Recep 1293'de yazılıp yürürlüğe konmuş olan Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konmasını emrediyor ve meşrutiyet ilan ediyor. Bu olaydan askerden başkasının haberi olmuyor. Halk istibdadın ortasında uykuya daldığının sabahı, gözlerini hürriyete açıyor. Genç Türkler bu başarıyı elde eder etmez, devlet idaresini elinde bulunduran müstebit rical büyük bir zilletle Saray'dan ve devlet dairelerinden uzaklaştırılıyor ya sürgün ediliyor ya da hapsediliyor"³⁰ cümleleriyle tamamlar.

II. Meşrutiyet'in ilanı ile istibdat rejiminin baskıcı havası yerini özgürlükçü bir havaya terk eder. Meşrutiyet rejiminin sağladığı eşitlik, kardeşlik ve özgürlük ortamında müslim ve gayrimüslim bütün unsurların görünüşteki kaynaşması sokağa yansır. Yazar, İkametinin ilk günlerinde kendisinin de katıldığı bir miting sebebiyle bu durumu dile getirir: *"Bu günlerde iki İranlı genç gelip Beyoğlu'nda bir toplantı yapılacağını, Osmanlı, İranlı, Ermeni, Kürt ve Avrupalıların her birinden bir konuşmacının kendi milli dilinde konuşma yapacağını söylediler. İranlılara ve İran meşrutiyetine destek vermek için İranlılar adına konuşma yapmamı istediler. Kabul ettim. Belirlenen günde İranlıların merkezi olan Valide Han'dan Osmanlıların ay-yıldızlı ve İranlıların aslan ve güneş sembolü bayraklarıyla toplantıya katılmak için Beyoğlu'na hareket edildi. Tepebaşı'ndaki tiyatro binasında toplanıldı. Toplantı Mahmut Paşa'nın oğlu Prens Sabahattin başkanlığında yapıldı... Hulusa toplantı için mukim ve muhacir İranlı tüccar, ayan ve esnaftan oluşmuş bir grup, Osmanlı Ermenileri ve Avrupalılardan da bir grup toplanmış. Önce Sabahattin mufassal bir konuşmayla toplantıyı açıyor. Hürriyetçi ulema ve İranlıları abartıyla övüyor. İran'ın hürriyet yolunda başarıya ulaşmasını samimiyetle Allah'tan diliyor. Sonra Ermeniler adına reisleri Melumiyan, Ermenice olarak tafsilatlı bir konuşma yapıyor. İranlıların terakkisi, bu ülkenin meşrutiyeti ve Ermenilerin İranlılarla ittifakını..., Ermenilerin büyük bir samimiyetle İran'ın özgürlüğünü istediklerini ve bu yolda hiçbir fedakarlığı esirgemeyeceklerini vadediyor. Sonra Kürtler adına reislerinden biri İran ve başka yerlerdeki Kürtlerin Azerbaycan'ın gayretli halkıyla dert ortağı olmaları hakkında bir konuşma yaparak İranlılarla ittifak ve onların özgürlüğüne yardımcı olacaklarını izhar*

30 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/26.

ediyor. Sonra sıra bana geliyor... Türk, Fars, Arap v.s. Dünya halklarının İran'a desteğinin bizi mutlu ve ümitli etmesi dolayısıyla herkese teşekkürle konuşmamı tamamlıyorum. Her kes aynı dil ve aynı gönülle yaşasın hürriyet, yok olsun istibdat diye bağırıyor, ...Azerbaycan'ın gayretli gençlerinden Said Salmas Azerbaycan Türkçesiyle bir nutuk veriyor. Sonra Fransız Mösyö Karpet özgürlükçü Avrupalılar adına İran ve İranlılarla dert ortağı olduklarına dair bir konuşma yapıyor. Toplantının sonunda Sabahattin İran'ın istiklalini korumak, meşrutiyetini ve milli meclisinin açılışını sağlamak hususunda milletlerin özellikle de İslam milletlerinin ittihadı hakkındaki konuşmayla toplantıyı bitiriyor."³¹

II. Meşrutiyet'in ilanını müteakip yapılan seçimler hakkındaki gözlemlerini de şöyle aktarır: “Şerh-i hali yazdığım bu günlerde o büyük adamın (Mahmut Paşa) ve Osmanlı'nın gayretli gençlerinin çabaları sayesinde İstanbul'da garip bir heyecan var. Millet seçimlerle meşgul. Seçim sandıkları her yerde. Medrese öğrencileri ve diğer insanlar ellerinde ay-yıldızlı bayraklar, özel müzikler ve milli hürriyet marşlarıyla caddelerde dolaşıyorlar; grup grup gidip seçime katılıyorlar ve temsilcilerini büyük bir titizlikle seçiyorlar. İttihat ve Terakki merkezi, olayların akışını dikkatle gözlemliyor...”³²

Osmanlı meşrutiyetini, İran meşrutiyetinin başarıya ulaşması için önemli bir etken olarak gören ve Meşrutiyet'in ilanından büyük bir sevinç duyan Yazar, 17 Aralık 1908'de açılan meclis için Hicri Tarihe göre (H.1326 Yılı Zilkadesinin 23'ü Perşembe günü) düştüğü tarihi, celî hattıyla yazıp nefis bir levha olarak hazırladığını ifade eder.

اول حریت عثمانی غیرت ملت مر آن را بانی
سال تاریخش رقم زد یحی اول حریت عثمانی

Osmanlı hürriyetinin başlangıcı Onun banisi milletin gayreti

Onun tarih yılı için Yahya Yazdı **Evvel-i Hürriyet-i Osmanî** /Osmanlı

hürriyetinin başlangıcı diye yazdı.³³

Seçimlerden sonra 17 Aralık 1908'de bizzat Sultan'ın da katılımıyla meclis açılır. Kendi ifadesine göre İran'ın Osmanlı sefiri Arfaüddeve'nin I. naibi olması itibarıyla Meclisin açılış töreni için özel davetliler arasında bulunan yazar, Abdülhamit'in törene katılması hakkında “... 32 yıllık saltanatı süresince hiçbir zaman halkın arasına katılmamış ve Ermeni suikastından sonra Beyoğlu'ndan İstanbul'a gelmemiş belki de Yıldız Sarayı'ndan çıkmamış olmasına rağmen Abdülhamit'in şahsen meclisin açılışında bulunması kararlaştırılmış.” bilgisini aktarır Sultan'ın tören için meclise gelişi esnasında Yıldız Sarayı'ndan Ayasofya Camii yakınındaki Meclisin cümle kapısına kadar geçeceği güzergahı ve buradaki manzarayı detaylı bir şekilde betimler ve mecliste icra edilen tören vesilesiyle, törene katılması için İttihat ve Terakki'nin Sultan'a baskı yaptığına hatta buna mecbur bıraktığına dair de malumat verir “...vekiler kendi yerlerinde ayakta durmuş, bakanlar ve ümera yerlerinde oturmuşlar. Sultan için özel bir oda hazırlanmış, başka bir oda da saltanat mahfili yani Halvetîler(?) için hazırlanmış. Bazı

31 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/38-42.

32 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/46.

33 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/51.

kimseler Sultan'ın bu meclise gelmeye cesaret edemeyeceğini zannediyorlar. Fakat haberleri yok ki İttihat ve Terakki merkezinde eğer Sultan bu mecliste bulunmazsa onu azledeceklerinin ve yerine Sultan Abdülaziz'in halefi Şehzade Burhanettin'i tahta geçireceklerinin kararı alınmış. Abdülhamit'e de müjde vermişler ki eğer bu mecliste bulunursa yaşadıkça canına ve saltanatına dokunmayacaklar. Böylece bu mecliste bulunmaya mecbur bırakılmış. Ancak ikna etmek için Sadrazam Kamil Paşa ve Şehzade Burhanettin de onun gözü önünde arabaya binmişler. Çünkü Sultan birkaç yıl önce bir ermeni tarafından arabasına atılan ama etkili olmayan bomba sebebiyle korku içindedir.³⁴

Bu malumattan sonra törenin icrası esnasında şahit olduklarını şöyle kaydeder: “Kısaca Sultan gelerek odasında ayakta duruyor. Birkaç dakika sonra İttihat ve Terakki tarafından bu işle görevlendirilen baş katip Cevat Bey, Sultan'ın nutkunu içeren layihayı okuyor. Layiha bittikten sonra Hatibü'l-memâlik hutbe okuyor, dua ediyor. Sultan ve hazır bulunanlar ellerini kaldırarak “Amin” diyorlar. Sonra Sultan, devlet ve millet hakkında bir duayı içeren birkaç kelime söylüyor ve meclis sona eriyor. Sultan geri dönüyor. Meclisiyân (milletvekilleri) işleriyle uğraşıyorlar. Bugün önemli bir olayın olmamasını bekleyen çok az kişi var. Fakat yeni yönetimin memurlarının olayları gözlemleyip kontrol etmeleri sayesinde kazasız-belasız bitiyor.”³⁵

31 Mart Vakası olarak bilinen ayaklanma da Yazarın hatıratında teferruatlı bir şekilde anlatılır. Prens Sabahattin'in başında bulunduğu ve büyük güce sahip olan Osmanlı Ermenilerinin desteklediği Fırka -i Ahrar ile İttihat ve Terakki arasındaki çekişmeler, Ahrar taraftarı yazar Ali Kemal ile İttihat ve Terakki taraftarı Hüseyin Cahit'in, çıkardıkları *İkdam* ve *Tanin* gazeteleri üzerinden birbirlerine saldırıları, meclisin açılmasına ve kabinenin teşkil olunmasına rağmen İttihat ve Terakki'nin yönetimden el çekmemesi, Kamil Paşa ve taraftarlarının Sultan'ı ülü'l-emr³⁶ bilen Cemiyet-i Muhammedi'yi desteklemeleri, Kamil Paşa'nın azli, azledilmiş harbiye nazırı Nazım Paşa'nın Harbiye Vezaretinde sahip olduğu güçle ve İttihat ve Terakki'nin desteğiyle askerleri yeni nazır Ali Rıza Paşa aleyhine kışkırtması v.s. sebeplerin birikimini ayaklanmanın habercisi gibi gören yazar³⁷, “kısaca bu sebepler birikti, herkes sesin nereden çıkacağını ve ateşin nereden yükseleceğini bekliyor. Osmanlı milletinin hayrını isteyenlerden bir grup, İttihat ve Terakki ile Ahrar arasında barış yapılmasına ve itilaf etmelerine çalışıyor. Fakat ihtilafçular güçlüdür ve bu itilafın oluşmasına müsaade etmiyorlar.” değerlendirmesinde bulunur ve Ahrar taraftarı *Serbestî* gazetesi yazarı Hasan Fehmi Bey'in yanlışlıkla bir suikast neticesinde öldürülmesinin ayaklanmanın fitilini ateşlediğini söyler.³⁸

Ayaklanma 13 Nisan 1909'da Taşkışla'daki Avcı Taburları³⁹ erlerinin, subaylarını hapsedmeleri, arkasından İstanbul'daki diğer kışlalardaki sayıları yaklaşık 15.000'i bulan

34 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/52.

35 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/52.

36 Ülü'l-emr: Halife veya Halife adına hüküm ve idare edenler.

37 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/78.

38 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/79.

39 Yahyâ Devletâbâdi'ye göre Avcı taburları, İttihat ve Terakki tarafından saltanat sarayı ve meclisin de içinde bulunduğu önemli yerleri korumak amacıyla Selanik'ten İstanbul'a getirilmiştir. Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/79.

askerleri de yanlarına alarak Sultanahmet Meydanı'nda toplanmaları ile başlar. *Bu müttefik askerlerin Abdülhamit'in saltanatını korumak için girişimde bulduklarına dair bilgi veren Yazar'ın " yabancı tebaayı korumada ve şehrin güvenliğini sağlamada olağan üstü gayret gösterdiler böylece yabancıların eline koz geçmesini engellediler."*⁴⁰ malumatı dikkat çekicidir. Ayaklanmanın seyri hakkında *"Beyazıt Meydan'ında caddeleri askerler tutmuş. Ellerinde tüfekler halkın Harbiye Nezareti'nin etrafından geliş-gidişini engelliyorlar. Bulduğum yerden her yeri görebiliyorum. Meclis-i Şura-yi-Milli etrafındaki bütün yolları da tutmuşlar... Sultanahmet Camii'nin etrafı tamamen silahlı askerler, Ahrar ve Muhammediye' mensupları ile doludur."* malumatına ilave ayaklanma esnasında sokaktaki kaos ortamını ise şöyle tarif eder: *"Sabahın ilk saatlerinde meclis binası tarafından bir kurşun atılır. Bu bahaneyle müttefik askerler meclis tarafına yayılım ateşe başlar. Camlar kırılır. Beyrut mebusu Arslan isimli bir genç... Hüseyin Cahit'e benzetilerek öldürülür. Sonra Hüseyin Cahit olmadığı anlaşılır. Adliye Nazırı Nazım Paşa ve Harbiye Nazırı Rıza Paşa birlikte faytona binip hareket ederler. İsyancı askerlerle karşılaşınca Bahriye Nazırı canına kastedecekleri zannıyla elini silahına götürür, aniden Nazım ve Rıza paşalara ateş eder. Nazım Paşa hemen can verir, Rıza Paşa yaralanır. Hülâsa bu tesadüfler yahut kasti sebeplerle İttihat ve Terakki liderlerinden bir grup öldürülür. Meclis başkanı Ali Rıza Bey Babiâli'de kuşatılır ve istifasını yazar"⁴¹ "...Gece olduğunda gitgide askerlerin sayısı artıyor ve muhafızlar devlet hapishanesinin kapısını açıyorlar, mahpuslar da kalabalığa katılıyor. Ancak kendileri de ne istediklerini bilmiyorlar. Şeyhülislâm Ziyaeddin Efendi ve Sultan'ın özel katibi Cevat Bey defaatle gelip bu toplulukla konuşuyorlar. Halk Kamil Paşa'nın sadrazam olmasını bekliyor fakat Sultan kendi kurtuluşunu onun atanmasında görmüyor veya ihtiyatlı davranıp kabul etmiyor."⁴²*

İsyancıların istekleri sebebiyle başta sadrazam olmak üzere kabinede bazı değişiklikler yapılırsa da olaylar yatışmaz. Yazar, *"...Bir müddettir zikredilmeyen halifetullah ve ülü'l-emr bugünün gazetelerinde yeniden şayi oluyor ve askerlerin ülü'l-emre itaati gerekli görülüyor."* tespitinde bulunur ve Sultan'ın ayaklanmacıların isteklerini kabul etmesini *istibdatın ayak sesleri* anlamına geldiği şeklinde yorumlar *"Dün gece (çarşamba gecesi) gece yarısından sonra Sultan, Müşir Ethem Paşa vasıtasıyla kendi el yazısıyla isyancılara isteklerini kabul ettiğinin ve kendisinin yine ordu komutanı olduğunun müjdesini veriyor. Askere, sevinçlerini göstermek için bir saat süreyle hep birlikte ateş etmeleri izni veriliyor. Fakat bu gösteri bugünün akşamına kadar sürüyor. Bu açıklamayı yazdığım şu anda 10.000'den fazla askerin kurşun sesleri ve şehirdeki inkılabın patırtısı beni rahat bırakmıyor. İki-üç gün içinde istibdat geri geliyor ve Hafıye teşkilatı yeniden canlanıyor. Günahsız insanlar yakalanıp öldürülüyor. Hürriyetçiliğin günahı daha ziyade boyunlarına yüklenmiş olan İranlılardan ve Ermenilerden*

40 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/79-80.

41 İstifa metni şu şekildedir: Bugüne kadar ömrümü vatan hizmetine vakfettim. Şimdi benim aleyhime bir düşünce oluşmuş, Ben meclis-i mebusan başkanlığından istifa ediyorum ve bu durumu da vatan hizmeti olarak görüyorum. Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/80.

42 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/80-81.

bir grubun öldürülmesine karar veriliyor ve hürriyet fidanı kökünden sökülüyor: Sultan 'ın 33 yıllık istibdat hükümeti yenilendikten ve diller ve kalemler istibdat zinciriyle bağlandıktan sonra günahsız insanlar yakalanıyor. Zırhlı gemilerden birinde gözetim altında bulunan bahriyede mevki sahibi birisi alınarak mahkemesiz idam ediliyor ve bu sebeplerin hepsinin istibdatı geri getirmek için olduğu herkesçe bilinmiş oluyor.”⁴³

Yazar ayaklanmanın bastırılma sürecinde Hareket Ordusu'nun oluşturulması ve İstanbul'a sevki hakkında şu malumatı verir: *“Bu durumda Ahrar Cemiyeti kendine gelip eski gidişatından pişman oluyor. Osmanlı'nın hürriyeti yolunda can ve mallarını feda eden Ermeni cemiyetlerinin reisleri de bütün hürriyetçi unsurların ittihat ve ittifakına vesile olup İstanbul'da Ahrar mensupları ve Ermenilerle İttihat- Terakki arasında ittihat anlaşması sağlıyor. Bu milli(!) ittihat haberi Selanik'e ulaşınca çoğunluğu İttihat ve Terakki üyesi olan Rumeli halkı heyecana geliyor. Cemiyet üyeleri diğer vilayetleri de heyecana getiriyor. Milli meclis mensupları canlarının güvende olmadığını müvekkillerine açıklıyorlar. Askerleri asi olmuş kumandanlar da isyan ederek Selanik'teki Osmanlı milli ordusuna katılıyor ve ittihat yapıyorlar. Osmanlı'nın hür kahramanı Niyazi Bey, ordunun İstanbul'a hareketi için gerekli hazırlıkları yapıyor. Almanya'da olan hürriyetçilerin ikinci kahramanı Enver Bey Selanik'e geliyor. Meclisin müstaflı reisi Ahmet Rıza Bey milli orduya katılıyor. Meclis reisi naibi Talat Bey, Hüseyin Cahit ve İttihadîye Cemiyeti'nin diğer reisleri ve meclisin mebusları da orduya katılıyorlar.*

Osmanlı'nın gayretli ve akıl adamlarından biri olan ve senelerce Abdülhamit'in gazabına uğrayan Arap Mahmut Şevket Paşa Selanik'te mertlik bayrağını çekerek şahsi 25.000 lira nakit altınını ordunun hareketi için veriyor ve Hareket Ordusu'nun komutanlığını da kabul ediyor. Selanik'in zengin ve tüccarlarından bir grup da kendi güçlerince onlara katılıyor, böylece yeterli nakit elde edilmiş oluyor. Bu ordu harekete geçip İstanbul'a birkaç mil uzakta olan Ayastefanos'a kadar geliyor ve orada konuşlanıyor. Onlara peyderpey yardım ulaşıyor.”⁴⁴

Hareket Ordusu'nun İstanbul'a ulaşması üzerine Abdülhamit'in tepkisini de ifade etmeye çalışır: *“Sultan ordunun geliş haberini alınca korkuya kapıldı fakat görünüşte Ahrar mensupları ve etrafında olan bazı kişiler -bu ordu kayda değmez küçük bir gruptur ve kendiliklerinden dağılacaklardır- diye onu bilgilendiriyorlar. Sultan da bu orduyu ciddiye almıyor...değer verdiği İstanbul Garnizon Askerlerine sonsuz güven duyuyor ve İttihad-ı Muhammedîye'nin kendisini halifetullah ve ülü'l-emr bildiklerini ve saltanatını korumayı kendilerine vazife saydıklarını düşünüyor. Ancak düşman, hakir ve biçare sayılmaz sözünü hatırına getirmiyor.”⁴⁵*

Hareket Ordusu'nun Ayastefanos'ta konuşlanmasının ardından halkın orduyu görmeye gitmesi yasaklanır ancak engellenemez. Nitekim Yazar da 27 Rebiyülevvel Pazar günü kendisiyle dostluğu olan bazı cemiyet üyeleriyle görüşmek için Makri Köy (Bakırköy)'e gittiğini ifade eder, onlarla görüşmesi sonucunda Sultan'ın hal' edilmesine karar verildiğini öğrenince son derece sevinir ve sevincinin sebebini şöyle açıklar: *“Osmanlı hürriyetçilerine atılan tokat, bu*

43 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/81-82.

44 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/82.

45 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/83.

gayretli ve vatansever hareketle telafi olacak. Çünkü Muhammed Ali Şâh'ın güvendiği güç, Rus İmparatoru ve Sultan Hamit'tir. Sultan Hamit'in Osmanlı meşrutiyet yanlılarına galebesi İran istibdatını da güçlendirecek. Elbette işin bu şekle dönüşmesi (Sultan'ın hal' edilmesi) İran hürriyetçileri için de iyi bir netice sağlayacak ve İran istibdatının dayandığı güç kırılacak."⁴⁶

Sultan'ın hal' süreci için "Rebiyülevvelin 28'inde İttihat ve Terakki tarafından Hilâl gazetesi basılıyor. İslâm Hilâfetinin şartları ona derç ediliyor ve Abdülhamit'in icraatının kötülükleri halka hatırlatılıyor. Böylece Sultan'ın hal' sürecinin başladığı anlaşılıyor. Ertesi gün gazetenin yayını durduruluyor, idaresi kapatılıyor. Bu durumda Abdülhamit tarafında bir güç hissediliyor...Ahrar Fırkası reislerinden biri yanıma geliyor. Durumu ona soruyorum. Diyor ki Sultan ordunun sayısının az olduğunu anladı ve onları ciddiye almadı. Biraz para bile vermesi kararlaştırıldı ve onları geri dönmeye razı etti."⁴⁷ bilgisini verir.

Yazar, **Genç Türklerin Fethi ve Sultan'ın Hal' Edilişi** başlığıyla Abdülhamit'in tahttan indirilmesini de şu ifadelerle okuyucuya nakleder: "Üç gün boyunca şaşkınlık içinde olan sadece ben değildim. Salı, çarşamba ve perşembe günleri sessizlik ve sükunet bütün halkı sardı. Hatta gazeteler bile ne yazacaklarını bilmiyorlar. Çoğu, durumun müphemliği sebebiyle basılmıyor. Çünkü işin nereye varacağını bilmiyorlar. Kenardan gözlüyorlar. Öte yandan Hareket Ordusu cuma ikindi vakti ve cumartesi sabahı için icraat planlarını üç madde halinde hazırlamış⁴⁸ ... Her durumda bu üç gün boyunca hiçbir harekette bulunmadılar... Cuma sabahı, doğru haber alabilmek için çıktım. İttihat-Terakki mensuplarından birini görüp sordum: 'ne oldu, iş nereye varacak?' Gizlice 'hemen bu gece bitecek...Yarın sabah top sesleri sizi uyandıracak' dedi... Bu esnada Mahmut Şevket Paşa tarafından sadrazam Tevfik Paşa'ya yazılmış bir not⁴⁹elime ulaşıyor... Bu notu (beyannameyi) okudum ve dedim: 'afetin bu akla, bilgiye, hisse ve tedbire ki son ana kadar iddiacıyı uyutmuş...'"⁵⁰

On bir gün süren ayaklanmayı bastırmak için Hareket Ordusu, hazırladığı plan dahilinde harekete geçer. Sultan ve garnizon askerleri Cuma Selâmlığında iken kışlalar boşalır. Hareket Ordusu askerleri sessiz sedasız kışlaları ele geçirir. Halk arasında kısa süreli bir kargaşa olur. Dükkanlar birkaç dakikalığına kapanır. Sultan henüz dönmeden, Yıldız Sarayı kuşatılır. Saray'a giriş çıkışlar yasaklanarak Sultan'ın haber alması engellenir. Hareket Ordusu sıkı yönetim

46 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/83.

47 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/84.

48 Hareket Ordusu'nun üç maddelik icraat planı: 1-Hareket Ordusunun, ülkenin ve ordunun dahili merkezleriyle ittifakının ve toplanmasının tamamlanması için zamana ihtiyaç vardır. 2- Eğer Cuma gününden önce harekete geçerse Selâmlık Merasimi birbirine girer. Bu durumun vuku bulmasını istemezler. 3- Her kışlanın askerinin kışlalarını boşaltıp Yıldız Sarayı'nda toplanmasını, Asâkir-i Mansûr'un da onların boşalttıkları kışlaları çarpışmadan ve kan dökmeden ele geçirmesini istiyorlar.

49 II. Abdülhamit'i kendisine karşı olumsuz bir davranışta bulunulmayacağına inandırmak amacıyla Mahmut Şevket Paşa tarafından kaleme alınan notun içeriği şu şekildedir: Bu ordu suçluları cezalandırmak için gelmiş. Bazı gafiller "Bizim niyetimiz Sultan'ı hal' etmektir. Bu sebeple Hz.Hilâfet penahî bugün Cuma Namazı için camiye gitmeyecek" diyorlar. Bu kesinlikle yalandır. Zat-ı şahane'ye suikast niyeti yok. Elbette Cuma Selâmlığını icra edecekler. Vakit geçirmeden emredin bu beyan-nâmeyi basıp neşretsinler. Sadrazam da bunu Sultan'a ulaştırın. Basımı ve neşri için emir çıkarılsın. Böylece Sultan da buna inanarak Cuma Namazına gidecek.

50 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahya*, III/ 85-86.

kararı alır. Harbiye Nezareti ve iki daire dışında Yıldız Sarayı da ele geçirilir. Yazar bu olayları naklettikten sonra olaylar karşısında Sultan ve etrafındakilerin Taşkışla ve Selimiye kışlarına güvendiklerini söyler ve bu güvenin kaynağı için “Çünkü hazırlıklı olan bu kışların askerleri hem sayıca daha fazla hem de Sultan taraftarıdır. Buna ilave Selimiye’de 12 seri atışlı top bulunmaktadır. Eğer iş zora girerse bu kışla şehre hakim bir mevkiye bulunduğundan şehri topa tutar ve bu durumda yabancılar mücadele eder, böylece iş halledilir diye düşünülmektedirler.” açıklamasında bulunur ve Selimiye Kışlası’nın Hareket Ordusu’nun saflarına geçmesi hakkında da küçük bir anekdot zikreder: “Tesadüfen o günün gecesi toplardan sorumlu askerlerden biri, ertesi gün belki bu toplarla Hareket Ordusu’nun hareketini önlemek isteyeceklerini düşünerek millete hizmet için anahtarları alarak firar ediyor: Kışlada bu topları kullanmak istedikleri zaman anahtarların olmadığını görüp üzülüyorlar.”⁵¹

Beyoğlu bölgesinde olaylar bu şekilde gelişirken İstanbul’da da Cumartesi günü gün doğarken top sesleri yükselir. Hareket Ordusu şehre girer, dükkanlar kapanır, Harbiye Nezareti başta olmak üzere bütün merkezler ele geçirilir. Ardından isyancı askerlerden bir grubun da sığındığı Babiâli kuşatılır, sığınmacıların içeriden ateş açması üzerine Babiâli topa tutulur. Her iki taraftan da can kayıpları olur ve Babiâli ele geçirilir. Yazar bu bilgileri naklettikten sonra ayaklanmanın tamamen bastırılmasına kadar geçen sürede vuku bulan olayları şöyle zikreder: “Bu sırada Askerî Kulüp yanına ve İran Sefareti karşısına yerleştirilmiş olan bir şarapnel topu Babiâli’yi topa tutuyor. Bir merminin şarapnelere isabetiyle top mahzeni ateş alıyor. Topun çevresinde bulunan bazı kişiler öldürülüyor. Civardaki olabildiğince uzak binalar bile büyük zarar görüyor. İran Sefaretinin de camları kırılıyor. Babiâli’yi ele geçirdikten sonra İstanbul’daki çatışmalar sona eriyor. Fakat Beyoğlu’ndan top ve tüfek sesleri yükseliyor. Selânikli tecrübesiz gençlerden 400 kişilik bir grup Taşkışla’ya saldırıyor. Kısa bir çatışmadan sonra Kışla tarafından karşı tarafı aldatmak amacıyla aman bayrağı kaldırılıyor. Gençler Kışlayı ele geçirmek için gittiklerinde aniden yukarıdan ateş edilerek çoğu öldürülüyor. Sonunda tecrübeli askerler geliyor ve top darbeleriyle Kışladakiler alt edilip Kışla ele geçiriliyor. Orada bulunanlardan çoğu öldürülüyor. Selimiye Kışlası da ele geçiriliyor. Diğer merkezlere de giriyorlar ve böylece her yer Hareket Ordusu’nun eline geçiyor. Geceye doğru olaylar bitiyor. Sadece kuşatma altındaki Yıldız Sarayı henüz tamamen ele geçirilemiyor.”⁵²

Ayaklanmanın bastırılmasının ardından alınan karar üzere Mahmut Şevket Paşa sıkı yönetim kurallarını uygulamaya koyar. Uygulamalarının ağırlığını, “Bugün İstanbul’un tamamında askerlerin, süngüleriyle ağır küfür ve darbeler altında hapse götürdükleri çoğu Hilâfet penahî taraftarı, başı sarıklı Encümen-i Muhammedî üyeleri dışında kimse görülüyor. Aynı şekilde Sultan’ın yakınları ve yıllarca halkın bedbahtlığı için uğraşan Sultan’ın gizli teşkilatının reisleri de sürekli yakalanıp askeri mahkemelere gönderiliyor ve çoğu da idam ediliyor.”⁵³ ya da “Mahmut Şevket Paşa bu günlerde emniyet teşkilatının başındadır. Tam bir kudretle askeri

51 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/87.

52 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/87-88.

53 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/88.

hükümeti harbiye nezareti binasında yürütüyor. İtham edilenleri muhakeme ediyorlar. Beraat edenleri bırakıyorlar. İdama mahkum olanları şan ve makam gözetmeksizin idam ediyorlar. Hapse mahkum olanları hapse gönderiyorlar."⁵⁴ İfadeleri ortaya koyar niteliktedir.

Sıkı yönetimin ilanını müteakip iki gün boyunca gazetelerin basımı durdurulur. Pazar günü sabaha karşı *Sabah* gazetesinde, bazı Âyan ve Mebusan meclisleri üyelerinin 22 Nisan Perşembe günü Ayastefanos'da yaptıkları gizli toplantıda aldıkları, Abdülhamit'in hal' kararını da içeren beyanname neşredilir. Bu beyannameye göre 26 Nisan 1909 Pazartesi günü meclis Ayasofya'daki binasında toplanır. Hal' kararı onaylanır. Sağlanan asayiş ortamında İstanbul'da hayat normale döner. Ancak tamamen ele geçirilemeyen Yıldız Sarayı'nın muhasarası ağırlaştırılır. Giriş çıkışlar engellenir. Yazar bu durumda Abdülhamit'in ruh hali için "*Sultan Hamit'in bütün ömrünce bu birkaç gündün daha zor günler geçirdiğini düşünmüyorum çünkü her saat ölümü karşısında müşahede ediyor.*"⁵⁵ tahmininde bulunur.

Mecliste hal' fetvasının onaylanma şeklini ve fetvanın malum metninin Farsça tercümesini de özet olarak eserine derç eden Yazar, kararın tebliği için "*Heyetin başkanı Esat Paşadır. Heyet Yıldız Sarayı'na girdiğinde garnizon askerlerinden bir grupla karşılaşılıyor. Onlardan ruhsat alarak Saray'a giriyor. Sultan'ın baş katibi Cevat Bey gelerek niçin geldiklerini soruyor. Heyet reisi cevap veriyor. Cevat Bey, Köşk'e girmek istiyor. Kapı kapalıdır. Uzun uzun çalıyor. Sonunda açılıyor. İçeri giriyor. Kapının ardında 30 kadar siyahi müstahfiz⁵⁶ köle durmakta. Abdülhamit...İmaret salonundadır. Heyet salona girince Sultanla yüz yüze geliyor. Abdülhamit siyah bir redingot giymiş, perişan bir halde yazı masasının yanında dikilmiş, küçük oğlu Abdürrahim yanında duruyor. Sultan ilerleyerek niçin geldiklerini soruyor. Esat Paşa bir adım atıp selam verdikten sonra, 'Şeyhülislâmın fetvasına uygun olarak millet sizi saltanattan hal' etti cevabını veriyor...Abdülhamit kendine hakim olarak 'Bu Allah'ın taktiridir, ama benim hayatım!' diyor ve susuyor. Esat Paşa 'Millet hayatınız için garanti veriyor.' Karasu Efendi 'Sizin için tehlike olmayacağını taahhüt ediyoruz'...' "⁵⁷ diye malumat verir.*

Heyet, hal' kararını tebliğden sonra Meclise dönüp durumu aktardığında "Yaşa V. Mehmet" sesleri arasında, meclisten başka bir heyet V. Mehmet'in huzuruna çıkarak saltanatını tebrik eder. 1327 Yılı 7 Rebiyüssani Salı günü (28 Nisan 1909) yeni Sultan Mehmet Reşat Han Meclis'e gelerek yemin törenini yerine getirir. Çarşamba günü şehirde çerağani⁵⁸ yapılır. Aynı gece Abdülhamit, ailesinden otuz kişi ve Fethi Bey başkanlığında bir grup müstahfiz eşliğinde trenle Selanik'e gönderilir. Gece kayığa binerek denizdeki çerağaniye seyre çıkan Yazar, bizzat şahit olduğu II. Abdülhamit ve beraberindekilerin gönderilme sahnesini "... dönerken Sirkeci İskelesine çıkmak istiyoruz. Işıksız, küçük bir gemi karanlıkta kayığımızın yanından

54 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/88, 97.

55 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/ 88.

56 **Müstahfiz:** Yeniçerilik kaldırıldıktan sonra 40 yaşını aşmış olan yedek asker hizmetlerinden sonra gelen dört yıllık askerlik süresi.

57 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/89.

58 **Çerağani:** Kandil ve mumlarla yapılan gece şenliği, kandil donanması.

geçiyor. Neredeyse kayığımızı batıracak... Bu gemi Sultan Hamit'i Sirkeci'de indirip Selanik demiryoluna ulaştıracak gemidir. Gemi öylesine sessiz ve yavaş ilerliyor ki sanki içinde kimse yok. Bu gizlilik bir fitne çıkmaması içindir."⁵⁹ cümleleriyle aktarır.

Yazarın hatıratında **Bu Günlerde İstanbul** başlığı altında yer verdiği olaylarda V. Mehmet Reşat'ın Eyüp Sultan Camii'ndeki kılıç kuşanma törenini ve tören sebebiyle şehirdeki olayları özet olarak anlatırken "*Bu gün Osmanlı Devleti'nin ihtişam ve azametinin halka gösterildiği gündür.*" diye tarif eder ve verilen davete sefirler vasıtasıyla çağrılan yabancı misafirler arasında bulunduğunu zikrettikten sonra "*Özel bir mekanda Osmanlı saltanatının görkem ve azametini seyrediyorum. Bu günün olaylarının hepsi anlatılmaya layıktır ama bu kitabın konusu değil.*" der ancak dikkatini çeken bir duruma işaret etmeden geçemez: "*Gözüme ilişen bir şeyi yazmalıyım. O da bütün halkın ünlü komutan Mahmut Şevket Paşa'ya kalbî teveccühüdür... Mahmut Şevket Paşa kabineye girmemiş, kendisi için rütbe terfii istememiş, maaş belirlememiş... halkın kalbinde büyük bir şeref kazanmış. Bu günlerde bu ünlü komutan Sultan'ın maiyetinin önünde, cüsseli bir at üzerinde yanında kimse olmadan geçiyor. Geçtiği yolların iki yanından alkışlarla yaşa, varol sesleri ayyuka çıkıyor...*"⁶⁰

Yazar, Muhammed Ali Şâh'ın hal' edilişi ve Tahran'ın fethinden sonra İran'a dönme kararı alır ve 1327 Yılı'nın Şaban ayında (Ağustos 1909), önce Avrupa'da bazı şehirleri ziyaret etmek üzere İstanbul'dan ayrılır.⁶¹ Sekiz yıl sonra I. Cihan Harbi yıllarında (1335 h.- 1916 m.) Rus ve İngilizlerin Tahran'ı tehdidi üzerine şehri terk etmeye mecbur kalarak yeniden İstanbul'da ikamet için yola koyulur. Güzergahı üzerindeki Bağdat'ta Harbiye Nazırı Enver Paşa ile yaptığı görüşmede onun ricası sebebiyle⁶² ikinci kez İstanbul'a geldiğini ifade eder. Dolayısı ile bu süre zarfında İstanbul'da vuku bulan olaylar hakkında gözlemlerine dayanarak doğrudan bilgi vermez. İkinci ikameti günlerinde ise daha ziyade, iktidardaki İttihat ve Terakki ve onun politikalarına dair bilgiler verir: "...İttihat ve Terakki Cemiyeti memleket işlerini yürütüyor. Askeri işleri yürütmede ise Almanlarla ortak karar alma tarafındadır. Sultan V. Mehmet zikredilen cemiyetin himayesi sayesinde saltanata ulaşmış, fakat yaşlılık ve güçsüzlük onun aklını ve hislerini almış. Veliâhd-i evvel Vahideddin ve fazilet sahibi veliâhd-i sâni Abdülmecid efendiler mezbur cemiyete mensuptur. Arap Said Halim Paşa cemiyetin reislerindedir ve sadaret makamındadır. Vezaret görevi yürüten Talat ve Enver ise diğerlerine göre lider pozisyonundadırlar. Bu ikisinden Talat, tath dili ve güler yüzüyle herkese yol gösteriyor. Sadece bakanlık değil hatta alçak gönüllülüğü elden bırakmadan saltanat ve sadareti de yürütüyor."⁶³

Yazar, eserin **İran'ın Durumu ve Osmanlıların Fikirleri** başlıklı bölümde Osmanlıların Almanlarla birlikte İran'ın batısında Ruslara karşı verdikleri mücadele hakkında bilgi verdikten

59 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/89-90.

60 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/97-98.

61 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/110-111.

62 Yazar'a göre görüşmenin konusu, Enver Paşa'nın kendisinden İttihat-ı İslâm'a desteğini taleptir. (Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, IV/16.)

63 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, IV/25.

sonra⁶⁴ (*İttihat ve Terakki yönetimindeki*) Osmanlıların Ruhi durumundan ve onların İran hakkındaki düşüncelerinden bahsedelim diyerek şu yorumlarda bulunur: “Türk gençleri bir taraftan zaman ve mekan, diğer taraftan da Avrupalılarla irtibatları gereği bir dereceye kadar da olsa gaflet uykusundan uyanmışlar ve telaşla her şeyi tahsil etme tarafına yönelmişler. Süratle, yaşayabilecekleri bir ev (ülke) oluşturmak tarafına koşuyorlar... Osmanlıların talihi şudur ki kavmin uyanmışları devlet işlerini, elleri altında olan askeri kuvvetler vasıtasıyla tutmuşlar bu sebeple mülk ve milletin damarlarında faydalı ıslahatlar görülyüyor...”⁶⁵

Bir taraftan Partinin misyonu hakkında bu tür olumlu yorumlarda bulunurken diğer taraftan da onların, kimlik oluşturma ve İran politikaları hakkında oldukça eleştirel ifadeler kullanır. Ancak Osmanlılardan beklentilerini ve iki devletin dayanışmasının gereğini de dile getirir:” ...Milliyetin asıl gücünün bir parçası olan milli istiklal henüz onlar arasında güçlenmemiş ve kendi milliyetlerinin temel gücü için her şeye muhtaçlar... Türk ruhunu canlandırmak için olabildiğince terkip etmek istiyorlar ve bu işi Babî’de yapıyorlar. Uzun süredir bu işe ait bir daire tertip edilmiş ve her şeyi Türk’e yontuyorlar. Kafkasya Türktür, Azerbaycanlılar Türktür diyorlar... Her şekilde nerede Türkçe konuşan biri varsa Türktür ve bu kavme bağlı olacak iddiasındalar. Bu işi öylesine ifrata vardırılmışlar ki İran’ın büyük şahsiyetlerini ve Türkiye’nin bayrağıyla az bir irtibatı olan şahıslara da şecere çıkararak onların Türk olduğunu iddia ediyorlar. Memduhu Saad Atabek Türk olduğu için Sadî-yi Şirazi’nin bile Türk olduğunu iddia ediyorlar...”

Genç Türklerin milli bayramları yok. Dünyanın en güzel bayramı olan Acem’in Nevruzunu kendi milli bayramları olarak kabul etmeye mecbur olmuşlar. Bu maksada ulaşmak için sözlü tarihlerle ve efsanelerle irtibat kuruyorlar. Bilahare belki Genç Türkler, modernleştirmeye çalıştıkları evlerine komşu olan sahipsiz köhne ev menzilineki İran’ın eski memleketini kendi çıkarları için değiştirebileceklerini ve evlerini, sahip olmadıkları her şeyden sahipli yapabileceklerini düşünüyorlar. Bunu yaparken de sanki İran toprağında gözleri yokmuş gibi davranıyorlar. Eğer onlar bir toprağı abat etmenin hakkını vereceklerse ellerinde olan Anadolu’nun geniş sahralarını, Irak ve Hicaz’ın geniş çöllerini abat etsinler. Bu, her şekilde İran toprağını abat etmelerinden daha iyi ve daha münasıptir. Kendi kınalarının Avrupa’da renk tutmayacağını ve Avrupa’daki topraklarının bir iftihar vesilesi ve siyasi mesele olduğunu bilen Osmanlılar veya Genç Türkler’in, memleketin kalanını ellerinde tutmaları ve bu kısımda harcama yapmaları gerekiyor. Bundan sonra daha çok Asya’daki topraklarına önem verme zorundalar ve mecburen İran’la ve İran’ın Türkçe konuşan kısmıyla öncekinden çok ilgilenmeleri ve İranlıların gönlünü celp etmeleri gerekiyor. Biz de Osmanlılarla birlik olmak ve samimiyet kurmak için siyasi, iktisadi ve edebi alemde hazır olmalıyız... Birbirimizden istifade etmeli ve her zaman sulh içinde olmalı, yabancıları her kim olursa olsun yabancı bilmeliyiz.⁶⁶

Yazarın her iki ikameti esnasında Osmanlı devlet ricaliyle yaptığı görüşmeler de siyasi önemi haiz olduğundan bu bölümde nakledilmesi uygun görüldü.

64 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, IV/26.

65 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, IV/28.

66 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, IV/ 30-31.

2.1. Yazarın İstanbul'da Görüştüğü Devlet Ricali ve Görüşme Konuları

Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi⁶⁷

Yazar İstanbul'a ilk kez geldiğinde Arapça bir makale neşrettiğini, bu makalenin halkı heyecanlandığını, hürriyetçilerin de kendisiyle irtibatlarını artırdıklarını söyler. Şeyhülislâmın da bu makaleyi okumuş olabileceğini düşünür ve İranlılara meşrutiyet yolunda bir fayda sağlar düşüncesiyle Meclis-i Şura-yi Milli'nin açılışından birkaç gün sonra Şeyhülislâmı görmek ister. Görüşme aslen İranlı olan ve o günlerde Türk tabiiyetine geçerek Meşihat idaresinde istihdam edilmiş olan Şeyh Hasan Yemînü'l-İslâm Kürdistanî aracılığıyla gerçekleşir. Bu bağlamda Yazar, Meşihat idaresinin işleyişi, mensuplarının kıyafetleri, eğitimleri, rütbe ve terfileri, ücretleri, Şeyhülislâmlık makamının önemi v.s genel bilgilere ilave Şeyhülislâm Cemâleddin Efendi hakkındaki şahsi görüşlerine de yer verir. Meşihat kurumu hakkında Osmanlı ve İran'ı mukayese eder ve uygulamada Osmanlı'nın İran'dan çok daha ilerde olduğunu beyan eder.⁶⁸

Şeyhülislâmın huzuruna kabulde uyulması gereken protokol kaideleri hakkında şu malumata verir: "Huzura kabulde sarı renkli özel cübbeyi giymek gerekir. Giriş ruhsatı alınınca içeri girerek selam verilir. Şeyhülislâmın kürsüsünün dibinde oturulur, cübbesinin eteği öpülür sonra ayağa kalkarak gösterilen yere oturulur." Yazar bu şartları kabul etmez. Şahın veya dini bir liderin huzuruna nasıl çıkıyorsa aynı şartlarla çıkabileceğini söyler ve kendi isteği doğrultusunda kabul gerçekleşir. Yazar odaya girdiğinde Şeyhülislâm çalışma masasının başında ayakta durmuş, karşısındaki katiple konuşmaktadır. Yazar selam verir, musafaha ederler. Şeyhülislâm, Yazarı yanındaki sandalyeye buyur eder. Görüşmede, İslam dünyasının o günlerdeki durumu, Batının İslam dünyası üzerindeki baskısı ve meşrutiyet gibi güncel konular hakkında görüş teatisinde bulunulur. Özellikle Caferî ulemanın, İran'ın son asırdaki harici siyaseti ve İttihad-ı İslâm hakkındaki görüşlerini merak eden Şeyhülislâm, Yazardan bilgi ister. Yazar durumu Necef'deki Şii ulemaya iletceğini söyler. Gelen cevap bir hafta sonra Yazar tarafından Şeyhülislâm'a iletilir. Cevaptan son derece mutlu olan Şeyhülislâm Yazar tarafından Arapça olarak özetlenen cevap mektubunun Türkçeye tercüme edilerek Sultan II.Abdülhamit'e gönderilmesini ister. Bu sayede Şeyhülislâm ile yazar arasında dostluk kurulmuş olur.

Yazar görüşme esnasında ortak dil kullanımında zorluk yaşadıklarına dair bilgiler aktardıktan sonra Şeyhülislâmın, Mısırlı ünlü İslâm düşünürü ve yenilik hareketinin öncülerinden Şeyh Abduh⁶⁹ la İstanbul'daki görüşmelerinde de aynı zorluğu yaşadıklarını ve fasih Arapça konuştuğu için Abduh'tan özür dilediğini; *Abduh'un, asıl Arapçayı böyle kusurlu konuştuğuları için kendilerinin özür dilemeleri gerektiğini* söylediğine dair anekdotu nakleder.⁷⁰

67 Hakkında geniş bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Cemâleddin Efendi", *DİA*, c.VII, (İstanbul: TDV, 1993), 309-310.

68 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/53-54.

69 Hakkında geniş bilgi için bkz. M. Sait Özervarlı, "Muhammed Abduh", *DİA*, c. XXX, (Ankara: TDV, 2020), 480-485.

70 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/54-55.

Şeyhülislâm ve Yazar arasındaki bir diğer görüşme, Tahran'da hürriyet yanlısı ruhanilerden, esnaftan ve tüccardan bir grubun Şâh'ın, seçimlerin ilan edilmesi hususunda verdiği sözü tutmaması üzerine Osmanlı sefaretine sığınmaları sebebiyle olur. İranlı yetkililer, elçiliğe yılanlar salma düşüncesi dahil hiçbir şekilde sığınmacıların çıkarılmalarını başaramaz ve İstanbul'daki Rus ve İngiliz sefaretlerinden yardım isterler. Adı geçen sefaretler Osmanlı hariciyesine baskı yapınca sığınmacılar, girişimlerinin sonuçsuz kalacağını anlar ve durumu İstanbul'daki Encümen-i Saadet'e bildirirler. Bunun üzerine olaya dahil olan Yazar Şeyhülislâmla görüşmede bulunur, "...bugün Tahran ruhanileri Osmanlı sefaretine sığınmışlar. Acaba sizin makam ve mevkiiniz, mezhebi liderlerin de bulunduğu bu grubu sefaretten atmalarında söz sahibi olmayacak kadar önemsiz midir?" gibi etkili ifadelerle onun yardımını talep eder. Şeyhülislâm, Encümen-i Saadet'in konu hakkında Meclis-i Şura-yı Milli'ye bir arize yazmasını ve olayın takipçisi olacağını söyler. Arize Yazar eliyle Edirne millet vekili ve meclis başkanı naibi Talat Bey'e verilir. Üç gün sonra Şeyhülislâm Yazarı çağırır ve yazarın ifadesiyle iki samimi dost gibi görüşürler. Şeyhülislâm arizenin mecliste görüşülmesi hususunda Yazar'a şu malumatı verir: "... Hariciye veziri Rıfat Paşa'nın karısı Rus'tur; kendisi de Rusların sözünden çıkmaz. Encümen-i Saadet'in arizesini resmi yazılarla birlikte nazırlar heyetine getirdi ve 'İngiliz ve Rus sefirleri bizden Tahran Sefaretimize sığınmaları çıkarmak için emir vermemizi istiyorlar. Biz de emir verdik ve sirküleri de her iki sefarete gönderdik. Artık İranlıların arizesi müzakere edilmeyecek...İş bitmiştir.' dedi. Bendeniz: 'Arize tafsilatlı okunsun, bakalım ne yazmışlar?' dedim. Münşi-yi kabine (sekreter) arizeyi okudu. 'Doğru yapılmamış, bu bizim İslâmiyetimize ters düşüyor' dedim. Hariciye nazırı kararı savundu. Ben kabul etmedim ve 'Bunlar devletin evine sığınmamış aksine İslâm'ın evine sığınmışlar. Bu sebeple onların işi hariciye nazırı ile değil ki o, bu işe dahil olabiliyor. Aksine benim görüşümü almak gerek. Eğer bu işi halletmek ve insanları Tahran'da İslâm sefaretinden çıkarmak istiyorsanız ben istifa edeceğim.' dedim"⁷¹

Yazar, bu olay bağlamında da Osmanlıda Şeyhülislâmlık makamının önemine dikkat çekerek ve olayın çözümü hakkında "Okuyucuların bilmesi gerekir ki Osmanlı kanunlarına göre ister sadrazam istifa etsin isterse şeyhülislâm kabine birbirine girer, böylece mesele karışık bir hal alır. Uzun tartışmalardan ve nazırların ümitsizliğe düşmesinden sonra Şeyhülislâm istifadan vaz geçtiği için mecburen her iki sefarete yazıldı ki bu iş Şeyhülislâmın istifasına ve kabinenin karışmasına sebep olacağından sizin bu işi takipten vaz geçmenizi rica ediyoruz. Tahran'a da telgraf çekildi ki sığınmacılara saldırmayın...Böylece sığınmacılar isteklerine ulaşmış olarak sefaretten çıkarlar."⁷² bilgilerini aktarır.

Yazar, hatıratında Cemâleddin Efendi ile yaptığı bir görüşmeye daha yer verir. Görüşme Şeyhülislâmın 14 Şubat 1909'da kabine değişikliği sebebiyle istifa ettiği günlerde Kuzguncuk'taki yazlığında gerçekleşir. Bir dost ziyareti maksadıyla yapılmış olmakla birlikte görüşmede günlük siyasete dair konuların da ele alındığı anlaşılmaktadır.

71 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/63-64.

72 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/64.

Talat Bey/ Paşa

Yazarın henüz İstanbul'a gelmeden önce Jön Türkler ve İttihat ve Terakki mensuplarıyla irtibatlı olduğu anlaşılıyor. İstanbul'daki her iki ikameti esnasında Osmanlı devlet adamlarından en fazla Talat Bey/ Paşa ile yakınlığı olduğuna ve hemen hemen her vesile ile ondan yardım istediğine ya da görüş alış verişinde bulduklarına işaret ediyor.⁷³ Ancak bu görüşmelerden ikisinin, zamanın değişmesiyle değişen görüşme konularına mukayese imkanı tanınması sebebiyle zikredilmesi uygun görüldü.

İlk görüşme Yazarın İstanbul'daki ilk ikamet günlerinde meşrutiyetin ilan edildiği, ülkenin meşrutî idareye geçtiği; İran'da ise Şâh'ın meclisi kapattığı ve meşrutiyet yanlılarının meclisin yeniden açılması için mücadele verdikleri bir ortamda gerçekleşir. Dolayısıyla görüşmenin asıl sebebi Yazarın, İranlı hürriyet yanlılarına meşrutî idareye geçme yolunda yardım talebidir. Yazar bu durumu şu ifadelerle dile getirir: *"Bu günlerde Osmanlı Mebuslar Meclisinde, meclis reisinin naipleri olan Talat Bey ve Mecdi Efendiyle İran'a ait uzun müzakereler yapıyorum. Talat Bey, 'Ayan Meclisi reisi Said Paşa ve Mebuslar Meclisi reisi Ahmet Rıza imzalarıyla Şâh'a meclisi açması için mektup yazıldı ve meclisi açmaya, millete teslim olmaya ve Kanun-i Esasi'yi yürürlüğe koymaya zorlandı' diyor. Sonra onların (Talat Bey ve Mecdi Efendilerin) İranlı hürriyet yanlıları ile yardımlaşması hususu konuşuluyor. Ben diyorum ki... Tahran Sefaretine sığınanlar için bize yardım edin ve onlara iyi davranın ki iş güzellikle sonuçlansın."*

Görüşmede söz konusu edilen diğer meselenin, Osmanlı ve İran sınırı hakkındaki ihtilaf olduğunu ifade eden Yazar, bu konuyu çözümü için Osmanlı'nın kendilerine zorluk çıkarmayacağından emin olduğunu söyledikten sonra Talat Paşa'ya yapmış olduğu önerileri zikreder: *"Muzafferüddin Şâh'ın İktidarının sonları ve Muhammed Ali Şâh'ın iktidarının başlarında müzakere yenilenmiş ama Osmanlı askerleri İran sınırına tecavüz etmişlerdi. Henüz aynı durum devam ediyor. Eğer bize yardım ederseniz sınır üç yıl önceki hale dönmeli ve öyle kalmalı. İran Meclisi açılınca ya ahdnâmenin dördüncü faslı gereğince Rus ve İngilizlerin hakemliğiyle çözülmüş ya da Osmanlı ve İranlı milli heyetler tarafından güzel bir şekilde halledilir ve neticelenir. Görünüşte kabul ediyorlar ve bu konuyu Sadrazam ve Hariciye Vekiliyle konuşmaya söz veriyorlar."*⁷⁴

Diğer görüşme, Birinci Cihan Harbi yıllarında Yazarın ifadesiyle Kostantiniye'ye/ İstanbul'a geldikten iki gün sonra Talat Paşa'nın isteğiyle Babıâli'de yapılır ve çok samimi bir ortamda gerçekleşir. Yazarın, ilk ikamet günlerinde yaptığı görüşmelerin esasını, İran'da meşrutiyetin ilanı için şahsi yardım talepleri oluştururken ikinci ikametindeki görüşme konularını daha ziyade Ermeni tehciri, İttihad-ı İslâm gibi Osmanlı politikalarının oluşturduğu söylenebilir. Nitekim İstanbul'a gelirken Halep civarında tehcire tabi tutulanların yaşadıklarına şahit olan Yazar, gördüklerini Talat Bey'e yaptığı görüşmeye taşır: *"...Bağdat'tan İstanbul'a gelirken iki konuyu size söylemeyi düşünüyordum. Fakat yolda üçüncü bir mevzu daha bunlara eklendi.*

73 Devletâbâdi, Hayât-ı Yahyâ, III/63,68,73,74,IV/41.

74 Devletâbâdi, Hayât-ı Yahyâ, III/75-76.

Söylemek için izniniz istiyorum. Dahiliye Nazırı beni dinlemek için hazır olunca dedim ki... Ermenilere bu şekilde davranmayın. Bu davranış her ne kadar sizin Osmanlılığınıza ve İslâmiyetinize zarar vermese de insanlığımıza zarar verir. Talat öfkeyle 'siz bunların Van'da ve başka yerlerde Müslümanlara nasıl muamele ettiklerini, Müslüman kadın ve çocuklara nasıl acımasızca davrandıklarını bilmiyor musunuz?' diyor. Diyorum ki her ne yaptınız onların erkekleri yapmış. Onların küçük çocukları bizim küçük çocuklarımız gibi bigünahdır. Talat hayretle 'ne gördünüz ki böyle üzgünsünüz' diye soruyor. Gördüklerimin bir kısmını anlatıyorum. Talat üzüntüyle ' itiraf etmeliyim ki bizim askeri güçlerimiz izin verdiğimizden daha fazlasıyla Ermenilere davranıyorlar.' diyince diyorum ki baş başa müzakere yaptığımız bu odada bunları söylemenizin faydası yok. Ermenilerin büyük, küçük, kadın ve erkekleri hakkında bu ölçüde yapılan zulümlere devletin rızasının olmadığına herkesin kulağına ulaşması gerek. Emir verin bu işle görevlendirilenler onlara daha yumuşak davransınlar... Bundan sonra birkaç aylık yiyecek düzenli olarak onlara ulaştırılsın. Talat nasihatimi kabul ederek vaadinde duracağına söz veriyor."

Toplantıda müzakere edilen ikinci konu, I. Cihan Harbinde Irak Cephesinde⁷⁵ vuku bulan olaylar hakkındadır. Yazar özellikle 1916 Yılındaki savaşın her aşamasının şahidi olmuş, hareket planları hakkında Enver Paşa başta olmak üzere cephedeki bazı komutanlarla müzakerelerde bulunmuş, İstanbul'a geldiğinde de görüşlerini Talat Paşa ile paylaşmıştır: " ... Ordunuz, İran ordusu ile omuz omuza Tahran'a yönelmiş, şimdi de Hemedan'a ulaşmış. Ama daha fazla ilerleyeceklerine inanmıyorum. Talat diyor ki 'zararı yok, gitsin Tahran'ı temizlesinler.' Maksadı Şah ve İran'ı, Rus ve İngilizlerin muhasarasından çıkarmaları idi. Diyorum ki Osmanlı ve İran Ordusu Tahran'ı temizlemeden önce Rus ve İngilizler bu işi yapar...Buna ilave Allah göstermesin, eğer Devlet-i Aliyye Bağdat'ı koruyamazsa (Talat'ın bu kelimeyi işitince aklımın karıştığı yüzünden belli oluyor.) öncü ordunuz Hemedan'dan, ordunuzun merkezi olan Bicar'a daha çabuk ulaşır. Tahran ve Hemedan'dan geçerlerse bu durumda kuşatılabilirler. Talat, biraz düşünerek diyor ki 'ben askeri işlerin yürütülmesinden sorumlu değilim. Bu konuyu harbiye nazırı Enver'le konuşman daha iyidir.' Sizinle olan yakın ilgim onunla yok deyince 'olacak' diye cevap veriyor."

Yazar'ın Talat Paşa ile görüştüğü üçüncü konu İttihad-ı İslâmdır. 19. Yy'ın ikinci yarısından itibaren Müslümanlar arasındaki dayanışmanın önemi ve Avrupa tehdidine karşı hilâfet etrafında birleşmenin gereği esasına dayanan bu siyasi görüş, Trablusgarp ve Balkan savaşlarında İslâm aleminden destek alabilmek için canlı tutulmuş, I. Dünya Savaşında Cihad-ı ekber veya Cihad- ı Mukaddes ilanıya doruğa ulaşmıştır. Osmanlı ve İran arasında İslâm ortak paydası etrafında canlanan ilişkiler de dönemin siyasetine uygun çerçevede gelişmiştir. Tarihi süreçte mezhep farklılığı iki ülke arasındaki ilişkilerde olumsuz bir faktör iken 19. Yy'ın ikinci yarısından itibaren her iki ülkenin Rus tehdidine maruz kalması, mezhep farklılığı gerçeğine

75 İngilizlerin Ortadoğu petrollerine hakim olmak, müttefikleri Rusya'ya karadan yardım götürmek ve Türk kuvvetlerinin Hindistan'ı tehdit etmesini önlemek için Ekim-Kasım 1914'te açtıkları cephe.

rağmen yakınlaşmayı zaruri kılmış ancak tam manasıyla bir ittifak gerçekleşmemiş, ilişkiler karşılıklı iyi niyet ve dostluk çerçevesinden öteye geçememiştir⁷⁶. Nitekim yazarın konu hakkındaki görüşleri İran'ın bu husustaki politikalarını tasrih etmesi açısından önem arz etmektedir ki bu hususta şu malumatı aktarır: “...Talat'a İranlılara İslâm birliği lafını etmeyin diyorum. 'Onlar Müslüman değiller mi?' diye soruyor. Diyorum ki tabii ki Müslümanlar ama müslümanlıkları üçüncü sıradadır. İlk olarak İranlı, ikinci olarak Caferî mezhep, Üçüncü olarak da Müslümandırlar. Talat Paşa tebessüm ederek 'Tuhaf!! böyle midirler?' diyor. Diyorum ki evet. Eğer Muhammed ve Ali isimlerini bir sayfa üzerine yazsanız, İranlının başına sopa ile vurarak bunlardan birini silin dersiniz Muhammed'i siler ve Ali'nin ismini silmekten sakınır. Çünkü onlar Müslümandan önce Şia Mezheptirler. Bu durumda İranlıları İslâm birliğine davet etmek, Ali ve Ömer davasını yeniden başlatacaktır. Her şekilde İranlılarla ittihat yapmaktan isteyin ama mezhep lafını ortaya getirmeyin. Zaman her iki milletin eski asabiyetçiliğini zayıflatmıştır. Uyuyan fitneyi uyandırmayın. Talat ' Bu konuyu İttihat ve Terakki merkezîyle müzakere etmem için müsaade edin' diyor. Ben iki devletin hayrına olacak şekilde olsun, bir sakınca olmasın diye cevaplıyorum.⁷⁷ Talat benim İstanbul'a gelişime seviniyor, tekrar tekrar birbirimizle mülakat için karar alıyoruz.”⁷⁸

Sait Halim Paşa⁷⁹

Yazar, Talat Paşa ile yukarıda zikredilen görüşmeyi yaptıktan birkaç gün sonra İttihat ve Terakki merkezinin bölge reisi de olan Sadrazam Sait Halim Paşa tarafından davet edilir. Görüşmede Sadrazam, Yazara Talat Paşa ile yaptığı görüşmede İttihâd-ı İslâm konusunda ne konuştuklarını sorar: “ ...Talat'la yaptığım müzakereleri ona aktarıyorum. Halim Paşa, Şia ve Sünni arasındaki uyuyan ihtilaf fitnesinin yeniden uyanmaması gerektiğini tasdik ediyor...”⁸⁰ Yazarın ifadesine göre belki de bu görüş Cemiyetin/Partinin kulağına ulaştırıldığı için bundan sonra iki devlet arasında İttihâd-ı İslâm konusu gündeme gelmiyor.

Enver Paşa

Yine Yazar, Talat Paşa ile yaptığı yukarıda zikredilen görüşmeden iki gün sonra, o günlerde Harbiye Nazırı olan Enver Paşa tarafından Harbiye Nezaretine davet edildiğini ifade eder. Davet eden kişi ve davet edilen mekana binaen mevzunun askeri olduğu anlaşılan görüşme hakkında şu malumatı verir: “ (Davetin sebebinin) ordunun Hemedan'dan Tahran tarafına geçmesi hakkında olduğu anlaşılıyor. Görüşmede, Osmanlı ve İran ordularının Bağdat'ı korumak düşüncesiyle müştereken İsfahan'dan Tahran'a geçmelerinin tehlikeli olacağı hususunda Osmanlı harbiye

76 Azmi Özcan, “İttihâd-ı İslâm”, *DİA*, c. XXIII, (İstanbul: TDV, 2001), 473.

77 Yazarın İttihâd-ı İslâm hakkındaki görüşü için ayrıca bkz, Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahya*, III/329.

78 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahya*, IV/35.

79 Hakkında geniş bilgi için bkz.M. Hanefi Bostan “Said Halim Paşa”, *DİA*, c. XXXV, (İstanbul: TDV, 2008), 557-560.

80 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahya*, IV/36.

*nazırını harita üzerinde ikna ediyorum. Aynı gün Hemedan ordu komutanına verdiği emri değiştiriyor ve Tahran bu ordunun hamlesinin tehlikesinden kurtuluyor. Çok geçmeden Bağdat İngilizler tarafından alınıyor. Osmanlı ordusu Bicar'a çekilerek İran topraklarından çıkıyor.*⁸¹

3. Sosyal Durum

Eserde verilen bilgiler doğrultusunda esere göre İstanbul'un sosyal durumunu da siyasi durumu gibi iki zaman diliminde değerlendirmek gerekir. İlk zaman dilimi Abdülhamit'in saltanatının son yıllarına aittir. Dolayısıyla Yazara göre istibdatın ağır havası toplumun hayatını o derece ağırlaştırmış ki hürriyet, eşitlik, vatan, hukuk, kardeşlik gibi hürriyetçilerin dilinde dolaşan kelimeler yazışmalarda ve konuşmalarda yasaklanmış hatta Sultan'ın ismini çağrıştıran diye çocuklara Hamit veya Hamide isimlerinin konması bile yasak sayılmıştır. Özellikle hafife teşkilatının halk üzerindeki korkutucu baskısı, önceden işaret edildiği üzere Yazarın tarafgirliğinden de kaynaklı olarak oldukça ağır ifadelerle anlatılmıştır. *"Bu sitemkar idarenin/teşkilatın hafife diye adlandırılan çalışanları var. Teşkilatın reisleri ve çalışanları şerhler, zalimler ve hürriyet düşmanlarından seçilmiş. Bu grup, biçare insanların canına düşmüş ve bu bedbaht milleti hürriyet yolundan engellemeleri gerekiyor. Buna ilave Sultan da emir vermiş devlet memurlarından her kim bir siyasi suçluyu ihbar ederse ona 50 lira ödül verilsin ve rütbesi yükseltsin. Bu rütbeye ulaşmak ve bu meblağı elde etmek hırsıyla asker veya sivil, vatanın günahsız gençlerinden bir grubun tutuklanmadığı, zorbaca sorgulamalara maruz kalmadığı ve suçlanmadığı çok az gün olmuştur. Suçlanan bu kişilerin özel olarak yapılmış aletlerle el ve ayak turnakları sökülmiş, gecenin sonunda Marmara'ya atılmaları ve balıklara yem edilmeleri en ağır ceza olmuştur. Bunların sabit suçu bir mektupta yasak kelimelerden birini yazmış veya konuşma esnasında bunları kullanmış olmalarıdır. Abdülhamit bu güne kadarki 32 yıllık saltanatının yarısını bu zorba kuvvetle geçirmiş, hiçbir zaman saltanat sarayından çıkmamıştır..."*⁸²

Ancak bütün bu ağır eleştirilere rağmen o günün toplumunda Abdülhamit'in idare tarzının gerekli ve toplumun hayrına olduğunun tespitinden de geri duramaz ve bu tespitini şu ifadelerle okuyucusuna aktarır: *"Basiret gözüyle bakarsak Abdülhamit'in bu otuz iki yılda meclis-i mebusanı işletmemesinin Osmanlı milletinin yararına olduğunu kabul edebiliriz. Çünkü o günlerde meşrutiyet esaslarına göre memleketi idare edecek şahıslar yoktu. Ayrıca bu biçare millet arasında şahsi düşmanlıklar da mevcuttu. Ama bu otuz küsur yıl zarfında maarif idaresini genişleterek bir kısım tecrübeli bilgili insanın dünyanın durumundan haberdar olarak eğitilmelerini sağlamıştır. Öyle ki bugün her dairede devlet işlerinden sorumlu yöneticilerin çoğu, okullarda eğitim görmüş liyakatli kimselerdir. Ayrıca askeri idare de okulların gelişiminin gölgesinde revnak kazanmıştır..."*⁸³ Ancak meşrutiyet yolunda bu denli önem arz eden bu okulların (Hukuk, Mülkiye Mektebi, Darülfünun, Darülmualimin), *zahiri tertip olarak batı*

81 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, IV/35.

82 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/25.

83 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/47.

tarzında olmalarına rağmen anlam ve esas yönünden henüz Avrupaî olmadıklarını söyler ve meşruti yönetim sayesinde bu özelliği kazanacaklarına dair temennisini dile getirir.⁸⁴ Maarif ve askeri teşkilatlara ilave adli ve şer'î teşkilatlar hakkında da bilgi vererek bu idareleri İran'daki paralel idarelerle mukayese eder ve Osmanlı teşkilatlarının İran'a göre çok ilerde olduğunun tespitinde bulunur.⁸⁵

Meşrutiyetin ilanını müteakip topluma hakim olan özgürlük atmosferi kısa süreli de olsa insanların rahatlamasına vesile olur. Miting gibi etkinliklere rahatça katılmalarını sağlar. Sadece siyasi etkinlikler değil, kültürel etkinlikler de icra edilir ve halkın bu tür faaliyetlere ilgisinin de oldukça yoğun olduğu anlaşılıyor. Bu bağlamda Yazar, Mahmut Paşa ve oğlu Prens Sabahattin'in hürriyet yolundaki faaliyetleri, İstanbul'dan Paris'e gitmeleri ve Mahmut Paşa'nın ömrünün sonuna kadar orada kalmasının konu edildiği *Sabah-ı Hürriyet* adlı oyundan bir perdeyi ve İttihat ve Şarki Cemiyeti tarafından Beyoğlu'ndaki Tepebaşı tiyatro binasında sahnelendiğine dair malumatı eserine derç eder.⁸⁶

İkinci zaman dilimi I. Cihan Harbi yıllarına tekabül eder. Savaş ortamının kendine has uygulamaları olması tabidir. Nitekim Yazar da "*Savaş esnasında savaşan devletlerin bütün işlerinin askeri işlere tabi olduğu açıktır. Bu durumda siyasi işlerin çoğu belki de memleketin bütün hal ve durumu ordu sevki, savaş ve cidal ile ilgilidir.*"⁸⁷ diyerek bu duruma işaret eder ve İstanbul'daki ikinci ikametine ait aktarımlarında daha ziyade ekonomik durumun ağırlığını öne çıkarır: "*Umumi erzak her ne kadar yeterli ise de pahalıdır ve bu pahalılık bir ölçüde alış veriş yapılan paraya dayanmaktadır. Osmanlı Devleti altın ve gümüş yerine kağıt para çıkarmış. Bu kağıt paralar savaştan altı ay geçtikten sonra bir veya iki yıla kadar altın ve gümüşle değiştirilecek. Düyûn-i Umumiye idaresi bu şartı taahhüt etmiş. Bu yüzden İstanbul şehrinde hiçbir şekilde alış veriş altın ve gümüşle olmuyor. Hatta nikelden yapılmış bozuk para bile ancak ihtiyacı gidermek için zorla temin ediliyor. Alış veriş zorlaştığı için sonunda hükümet 1 kuruşluk ve daha yüksek bir kağıdı da basmak zorunda kalmış, bu tedbir, alış verişte karmaşaya sebep olmuş. Altın ve gümüşün rengi hiçbir yerde görülüyor, sarraflar tamamen kapanmış. Bu durumda karaborsada kağıt paralar üçte bir veya daha fazlasına altın veya gümüşle değiştiriliyor.*" malumatını verdikten sonra Osmanlı Devletinin erzak sıkıntısını gidermek için savaşta tarafsız olan Romanya ve Yunanistan'ın, Almanya ve müttefiklerinin aleyhine savaşa girmesi için gayret sarf ettiğini dile getirir.⁸⁸ Ancak "*...kısacası savaşın bedbahtlığı İstanbul'da günden güne ortaya çıkıyor, altın ve kağıt liralardan değer farkı saat be saat yükseliyor bu sebeple erzak fiyatları da pey der pey yükseliyor...*"⁸⁹ ifadeleriyle bütün bu önlemlerin bir sonuç vermediği görülüyor.

84 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/76.

85 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/47-48.

86 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, III/38, 44-46.

87 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, IV/23.

88 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, IV/23.

89 Devletâbâdi, *Hayât-ı yahyâ*, IV/25.

Her ne kadar ekonomik durum ağır ve yiyecek gibi temel ihtiyaç maddelerini elde etmek zor olsa da bunun mal yokluğundan değil alım gücüyle ilgili olduğu anlaşılıyor. Çünkü Yazar, İstanbul dükkanlarının her tür eşya ile dolu olduğunu ancak pahalılık sebebiyle zenginler dışında kimsenin onlara el uzatmadığını söyler. Yine savaşın son günlerinde İsveç'te yapılacak Sosyalistler Kongresine katılmak için İstanbul'dan ayrılıp Viyana'ya uğradığında buradaki durumu İstanbul'la mukayese ediyor ve "*Viyana halkı İstanbul halkından daha mutlu sayılır. Çünkü İstanbul'da mağazalar yiyecek, giyecek ve içeceklerle dolu. Zenginler için hayatın savaş öncesi günlerden bir farkı yok. Fakirler her şeyi gözleriyle görüyorlar ama ah çekmekten ve sonunda aç karınla can vermekten başka ellerinden bir şey gelmiyor. Fakat Viyana'da varlık ve yokluk herkes için. Esasında büyük misafir hanelerde ve dairelerde erzak haddinden fazla fakat halk onları görmüyor. Başta ekme olmak üzere genel erzak eşit şekilde herkese dağıtılıyor.*"⁹⁰ ifadeleriyle dile getirir. İstanbul'da da erzak dağıtımının hükümet eliyle yapıldığının bilgisini verir ancak dağıtımdaki dengesizlik ve ölçsüzlüğü "*...(Osmanlı hükümeti) Her şeyini Almanya'dan almasına rağmen bırakın tüm gıda ve kamu ihtiyaçlarını idare etmeyi halkın ekmeğini idare etmede bile Almanya'ya uymuyor. Erzak dağıtımında dengesizlik var ve bunun yükü daha çok çeşitli milletlerin özellikle de Ermenilerin üzerine yükleniyor. Osmanlıların erzak dağıtımında Müslümanları diğer milletlere tercih etmesi yabancıların nazarında çok kötü ancak bunu umursamıyorlar.*"⁹¹ diyerek eleştirir.

Eserdeki aktarımlardan savaş ekonomisinin ağır şartlarının halk üzerindeki etkisinin sadece erzakta değil her sahada kendini gösterdiği anlaşılıyor "*...İnsanların perişan durumu özellikle son yıllarda vuku bulan savaşlar sebebiyle yanmış evlerini yenilemelerine müsaade etmiyor. Bu sebeple şehrin merkezinde civarında çoğunlukla yangın geçirdiği anlaşılan viran mahalleler çokça görülüyor. Harap binaların kenar köşesinde gerçekten insanın içini sızlatan bedbaht hayatlar gözleniyor.*"⁹²

Eğitim sahasında ve özellikle kadınların durumu hakkında samimi bir reformist ve aktivist olan Devletâbâdi, İstanbul'daki ikamet günlerinde sadece siyasi ve ekonomik durumu izlemek ve aktarmakla kalmaz o günün Osmanlı aile yapısını ve kadınların durumunu da gözlemleyerek Türk ailelerinin ve onların kadınlarının haline işaret edelim diyerek konuyu müstakil bir alt başlık halinde okuyucuya sunar. Malumatın önemine binaen bu bahsin aynen aktarılması uygun görüldü: "*Türk aileler, Avrupa'ya gitmiş veya Avrupalılarla muâşereti olanlar istisna edilirse hayatlarını çok az değiştirmişler. Önceki durumlarına devam ederek yenileşmeye teşebbüs bile etmemişler. Bu iki aile tipi arasında çok büyük fark oluşmuş yani birbirleriyle hiçbir benzerlikleri yoktur. Elbette bu kısım (değişmeyen aileler) bu kavmin bedbahtlıkları sayılıyor. Özellikle bu Müslüman milleti (değişen aileler), Payitahtın önemli bir kısmını işgal etmiş olan Hıristiyan ve Yahudilerle karışmışlar kendi alt tabakalarından olsa da Avrupalılar gibi yaşıyorlar. Onların hayatıyla Türklerin hayatı arasında büyük bir fark var. Acaba Genç*

90 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, IV/42.

91 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, IV/25.

92 Devletâbâdi, *Hayât-ı Yahyâ*, IV/22.

Türkler de kendi hayatlarının eksikliklerini gidermek için o kadar da niyetli değiller mi? Elbette zaman işini yapacak.”⁹³

Kadınların durumu hakkında ise “*Tabiatın eli onların çoğunun bedenine güzellik ve letafet sermayesini emanet bırakmasına rağmen manevi faziletlerden ve fikri terakkilerden o kadar da nasipli olmamışlar. Eğitim ve öğretim kapısının yüzlerine açıldığı son yıllarda aralarında fazilet ve hüner sahibi kızlar bulunmuş ve bulunacaktır. Buna rağmen nüfuslarının oranına ve yabancılarla temasın (kaynaşmanın) onlara sağladığı imkan ve duruma rağmen pek bir iş yapmamışlar. Esasında bu durum, baskıların şiddetinden dolayı onların evde -hem de dar ve karanlık evlerde- oturmaları sebebiyle zamanın durumundan habersiz olmalarından, din değil de din olarak kabul ettikleri hurafelere inanmalarından ve de dünyanın yeni hayatından habersiz olmayan eğer olsa da laubalilikleri sebebiyle kadınlarına hak tanımayan erkeklerden kaynaklanıyor. Meşrutiyet devrinde Türk kadınları özellikle de gençler, insan yerine konulmazlık köşesinden çıkarak özgürce nefes almak istiyorlar. Fakat birden bire ifrattan tefrite düşerek ne yapacaklarını bilmiyorlar. Kafaları karışık bir halde haklarını elde etmek ve önceki durumlarının zindanından çıkmak için çabalıyorlar. Bazen o kadar hızlı gidiyorlar ki bugün, özgürlük yanlısı hükümet onları engellemeye mecbur kalıyor. Kısaca henüz Türk kadınlarının geleceği için sağlam bir temel oluşmamış ve nasıl oluşacağı da bilinmiyor. Şimdi yüzleri ne örtülü ne açık sayılıyor. Ne özgür ne esirdirler. Ne ilerlemiş ne de geri kalmışlar. Bu geçiş süreçlerinin özelliğidir. Ümit verici olan şey, Türk kadınının geleceği için son birkaç yılda eğitim dairesinde onlara sağlanan rahatlık/genişliktir. Nitekim kızlar için İstanbul’un kucagında yer alan Darülmuaallimin binasının çinilerinin ışığı genç Türk kızlarına aydınlık geleceği müjdeliyor. İttihat ve Terakki’nin gayreti sebebiyle son yıllarda özellikle Cihan Harbinin ilk günlerinden itibaren genç Türk kadınlarının çoğu Hilâl-i Ahmer (kızılay) ’in hizmetine girmiş hatta Posta-Telefon-Telgraf gibi devlet dairelerinde veya başka dairelerde istihdam edilmişler ve günden güne sayıları artmaktadır. Ayrıca kadınlar için bundan önce çok az olan sanat uğraşmaları artmaya yüz tutmuştur.”⁹⁴*

Sonuç

Edebi bir tür olan hatıratlar sadece edebiyat tarihinin önemli bilgilerini içermeyip dönemin insan ilişkilerini ve siyasi, sosyal, kültürel ortamını yansıttıkları için tarih kitaplarının önemli kaynaklarıdır. Hatta birinci dereceden tarihi belgelerdir. Ayrıca ilgili kişilerin duygu dünyasını da ortaya koymaları açısından resmi belgelerin bu eksikliğini tamamlama özelliğine sahiptir. Bu bağlamda Yahyâ Devletâbâdî’nin Hayât-ı Yahyâ adlı eseri İran Tarihi için olduğu kadar 19. Yy’ın son çeyreği ve 20. Yy’ın ilk çeyreğini içeren yarım asırlık Türk Tarihi için de önemli bir kaynaktır.

Yazarının olayları ilk ağızdan anlatması ve yer verdiği yazışma metinleri yanı sıra, bazı şahsiyetler hakkında verdiği biyografik bilgiler eserin önemini artırmaktadır. İmparatorluğun

93 Devletâbâdî, *Hayât-ı Yahyâ*, IV/23.

94 Devletâbâdî, *Hayât-ı Yahyâ*, IV/23-24.

son yüzyıldaki şahsiyetlerin biyografilerinin tam anlamıyla tamamlanmamış ve bilinenlerin tenkit edilip gözden geçirilmemiş olması dikkate alınırsa eserin değeri daha iyi anlaşılacaktır.

Dört ciltlik eserinin sadece 3.ve 4. ciltlerinin bir kısmı, Yazarın İstanbul'daki ikameti esnasında vuku bulan olaylar olması sebebiyle makalenin konusunu oluşturmuştur. Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan süreçte, seçimlerin yapılması, Meclisin açılması, 31 Mart ayaklanması, Hareket Ordusunun İstanbul'a gelmesi, ayaklanmanın bastırılması, II. Abdülhamit'in hal'i, Selanik'e sürgünü, V. Mehmet Reşat'ın tahta çıkması, İttihat ve Terakki'nin iktidara gelmesi ve politikaları, Osmanlı-Alman ittifakı, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi, İstanbul'da görüştüğü devlet ricali ve görüşme konularına ilave savaş ortamında İstanbul'da sosyal ve ekonomik hayat hakkındaki bilgiler önemlidir.

Yakınçağ Türk Tarihine dair zengin ve yeterli kaynaklar mevcut olmakla birlikte Devletâbâdi'nin eseri bunların mukayesesine veya mevcut bilgilere yeni bilgiler eklenmesine de imkan sağlayabilecek niteliktedir. Bu sebeple eserin tamamının Türkçeye tercüme edilerek gerek Yakınçağ Türk Tarihi gerekse uluslararası (Osmanlı-İran ilişkileri) sahalarda araştırma yapacakların hizmetine sunulması faydalı olacaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Âryenpûr, Yahyâ. *Ez Sabâ ta Nimâ*. II. Tahran: İntişarat-ı Franklîn, 1351 hş.
- Beydilli, Kemal. "Bağdat Demiryolu". *DİA*. IV: 442-444. İstanbul: TDV, 1991.
- Bostan, M. Hanefî. "Said Halim Paşa". *DİA*. XXXV: 555-560. İstanbul: TDV, 2008.
- Devletâbâdi, Yahyâ. *Hayât-ı Yahyâ*. I. Tahran: İntişârât-ı Firdovsî, 1362 hş.
- Eyice, Semavi. "Kariye Camii". *DİA*. XXIV: 495-498. İstanbul: TDV, 2001.
- İpşirli, Mehmet. "Cemâleddin Efendi". *DİA*. VII: 309-310. İstanbul: TDV, 1993.
- Kanar, Mehmet. *Çağdaş İnan Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.
- Özcan, Azmi. "İttihâd-ı İslâm". *DİA*. XXIII: 470-475. İstanbul: TDV, 2008.
- Özervarlı, M. Sait. "Muhammed Abduh". *DİA*. XXX: 480-485. Ankara: TDV, 2020.